

Л.В. Маляр, В.І. Староста, М.І. Кухта

**Основи психолого-
педагогічної підготовки
у вищій школі**

Навчально-методичний посібник

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

ОСНОВИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Навчально-методичний посібник
для практичних занять
та самостійної роботи студентів

Ужгород
2019

УДК 378.041(075.8):371.134
О-75

Основи психолого-педагогічної підготовки у вищій школі: навч.-метод. посібник для практичних занять та самостійної роботи студентів / Автори-упорядники Л.В. Маляр, В.І. Староста, М.І. Кухта. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2019. 84 с.

Навчально-методичний посібник розроблений для практичних занять та самостійної роботи студентів у процесі психолого-педагогічної підготовки у вищій школі під час вивчення навчальних дисциплін «Основи психології та педагогіки», «Педагогіка». Структура посібника дає змогу викладачу у роботі зі студентами актуалізувати необхідні для розуміння теми наукові поняття і терміни, ознайомити їх з теоріями, концепціями, поглядами, викладеними в навчальній літературі та наукових джерелах, а також формувати практичні уміння і навички ефективного застосування психолого-педагогічної теорії в практичній професійній діяльності.

Видання адресоване студентам освітнього ступеня «бакалавр», а також магістрам, викладачам закладів вищої освіти, вчителям.

Рецензент:

Козубовська І.В., професор, доктор педагогічних наук, завідувач кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Автори-упорядники:

Маляр Любов Василівна, доц., канд. пед. наук

Староста Володимир Іванович, проф., докт. пед. наук

Кухта Марія Іванівна, доц., канд. пед. наук

Рекомендовано до друку:

*вченою радою факультету суспільних наук
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(протокол №2 від 26 вересня 2019 р.);*

*методичною комісією факультету суспільних наук
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(протокол №1 від 24 вересня 2019 р.)*

© Л.В. Маляр, В.І. Староста,
М.І. Кухта, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ТЕМА 1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ.....	5
ТЕМА 2. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ.....	11
ТЕМА 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ.....	15
ТЕМА 4. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СПІЛКУВАННЯ.....	18
ТЕМА 5. ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ.....	22
ТЕМА 6. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ.....	29
ТЕМА 7. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛЮДИНИ.....	33
ТЕМА 8. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІКИ.....	38
ТЕМА 9. ТЕОРІЯ ОСВІТИ І НАВЧАННЯ (ДИДАКТИКА).....	42
ТЕМА 10. ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ.....	50
ТЕМА 11. СІМ'Я – ОСНОВНИЙ ОСЕРЕДОК ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ	61
ЛІТЕРАТУРА	67
ДОДАТКИ	68

ПЕРЕДМОВА

Мета психолого-педагогічної підготовки студентів – формування психолого-педагогічних знань та практичних навичок їх застосування в майбутній професійній діяльності.

Основні завдання: розкрити теоретичні засади психології та педагогіки; розвивати здатність проектувати отримані знання на сферу майбутньої професійної діяльності; залучати студентів до аналізу психолого-педагогічних проблем з метою особистісного самовдосконалення; формувати навички самостійної навчальної роботи й пошуку інформації.

Реалізація зазначеної мети та завдань можлива під час вивчення навчальних дисциплін «Основи психології та педагогіки», «Педагогіка» і т.п., актуалізації отриманих знань у подальшому вивченні таких курсів як «Педагогіка та психологія вищої школи» та ін. Уміщені матеріали структуровано таким чином: план вивчення теми, основні наукові поняття теми, тематична інформація, завдання для самостійної роботи, рекомендована література. Зазначена структура дає змогу викладачу у роботі зі студентами актуалізувати необхідні для розуміння теми наукові поняття і терміни, ознайомити їх з теоріями, концепціями, поглядами, викладеними в навчальній літературі та наукових джерелах, а також формувати практичні уміння і навички ефективного застосування психолого-педагогічної теорії в практичній професійній діяльності.

Мета посібника – допомогти студенту в самостійному опануванні теоретичним і практичним навчальним матеріалом курсу, який структуровано таким чином: план вивчення теми, основні наукові поняття теми, вимоги програми, тематична інформація, завдання для самостійної роботи, рекомендована література. Відповідно до вимог Болонської системи навчання основний акцент ставиться на виконанні студентом комплексу самостійної роботи при опрацюванні теми, зокрема: завдання для самоконтролю основних теоретичних положень, завдання аналітичного характеру для роздумів, дослідницькі завдання з практичним змістовим наповненням.

Пропоновані матеріали не обмежуються викладом наукових засад психології та педагогіки, а й окреслюють низку наукових проблем прикладного характеру, обізнаність з якими сприяє професійному самовизначенню та самоактуалізації особистості студента в обраній сфері діяльності.

Практична частина посібника спрямована на самовдосконалення й самовиховання студентів як майбутніх фахівців різних сфер професійної діяльності. Вона вміщує методики дослідження індивідуально-психологічних особливостей, емоційно-вольових станів і процесів, комунікативних якостей особистості, що сприяє формуванню навичок самодіагностики й самоаналізу.

Зміст навчального матеріалу посібника відображений також у системі навчальних практичних завдань репродуктивного й творчого рівнів з проєкцією на майбутню професійну діяльність.

Зауважимо: тематична інформація подана на основі джерел з переліку основної навчальної літератури (позиції 1-16).

Автори-упорядники

Змістовий модуль 1. Основи психології

ТЕМА 1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ

1. Предмет вивчення психології. Психіка й свідомість. Закони психології.
2. Етапи розвитку уявлень про предмет психології.
3. Основні напрями та галузі психології.
4. Зв'язок психології з іншими науками.
5. Методологічні принципи та основні методи психолого-педагогічного дослідження.

Основні поняття теми: психологія, психіка, свідомість, психоаналіз, гуманістична психологія, біхевіоризм, гештальтпсихологія, когнітивна психологія, діяльнісний підхід, галузі психології, методологічні принципи психології, метод дослідження, спостереження, експеримент, тестування, анкетування, бесіда, інтерв'ю, соціометрія, рейтинг, методи вивчення результатів діяльності та незалежних характеристик.

Тематична інформація

Психологія (з грецьких слів *psyche* – душа і *logos* – слово, вчення) – це наука про закономірності та механізми психічного життя людей і тварин.

Психічне життя людини охоплює:

- пізнавальну діяльність – відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, мовлення, увагу, уяву;
- емоційно-вольову сферу – емоції, почуття, вольові якості;
- психічні стани (спокій, схвильованість, пригніченість, байдужість та ін.) і психічні властивості (наполегливість, рішучість та ін.);
- індивідуально-психологічні особливості людини (темперамент, характер, здібності).

Психіка – це здатність високоорганізованої матерії (мозку) відображати предмети і явища навколишнього світу.

Рівні відображення: • безумовно-рефлекторний; • умовно-рефлекторний.

У людини відображення дійсності відбувається на іншому рівні, ніж у тварин. Тварини в своїй поведінці керуються зоровими, слуховими, нюховими образами, їх психічна діяльність відбувається на основі першої сигнальної системи.

У людини поряд з першою виникає й розвивається друга сигнальна система, пов'язана з мовою, що є фізіологічним підґрунтям абстрактного мислення. Людині властива свідомість як вища форма психічної діяльності, що виникла й сформувалася в процесі трудової діяльності за постійного спілкування. Свідомість визначає якість усіх психічних процесів.

Свідомість характеризується такими ознаками:

- здатністю акумулювати знання про навколишній світ за допомогою основних психічних процесів;
- самосвідомістю як здатністю виокремлювати власне «Я» як суб'єкта навколишнього світу. Самосвідомість – усвідомлення людиною себе як особистості (своїх якостей і рис, свого ставлення до природи, стосунків з іншими людьми, місця і ролі в суспільстві);
- регулюванням діяльністю й поведінкою;
- безперервністю «потoku свідомості», тобто поєднанням минулого, теперішнього і майбутнього;

- здатністю виявляти своє ставлення, власні почуття до дійсності, до інших людей і до себе.

Кожна психічна функція має динамічну локалізацію в різних відділах мозку й забезпечується роботою певних ділянок кори головного мозку та цілісною функціональною системою, що включає окремі ділянки кори, підкірки і мозкового стовбура. До прикладу, у лівій півкулі головного мозку розміщені ділянки, пов'язані з мовленнєвою діяльністю людини. Їх ураження спричиняє порушення логіко-граматичних операцій і творчих форм мислення. Ураження ділянок правої півкулі спотворює образні компоненти сприймання й емоційні переживання.

Поряд з усвідомлюваними людині властиві також підсвідомі й неусвідомлювані стани: сну, гіпнозу, гіпноїдного стану, медитації й трансу, виключення свідомості, стани патологічного затьмарення свідомості.

Поняття «підсвідомі» й «неусвідомлювані психічні процеси» не є тотожними.

Інформація зі сфери підсвідомого за необхідності усвідомлюється. У сфері підсвідомого зберігається інформація, яку людина запам'ятала і яка переходить у зону усвідомлюваного при згадуванні. Неусвідомлювані процеси безпосередньо ніколи не переходять у зону свідомості. Вони проявляються тільки «мовою символів» (зашифровані сни, особливості поведінки, здоров'я і стилю життя). До сфери неусвідомлюваного відносять сновидіння, автоматизовані рухи і дії, спонукання до діяльності, в яких немає усвідомлення мети, патологічні явища (марення, галюцинації).

Свідомість формується у віці від 3 до 5 років. О.Толстой писав: «Від п'ятирічної дитини до дорослого – один крок, а від народження до п'яти років – надзвичайно тривала дорога».

Процес формування свідомості в дитячому віці можна представити наступними рівнями:

- перехід дитини від діалогів уголос з уявними співрозмовниками до діалогів «про себе»;

- самоусвідомлення власного «Я» з виокремленням себе з навколишнього середовища, що супроводжується початком застосування займенника «Я» і відмовою від називання себе в третій особі;

- поява вольових процесів (основним проявом цього є слова «Я хочу...» і розуміння значення понять «можна» і «не можна», які впливають із власного «Я», а не є пасивним відображенням лише позиції батьків);

- суттєве збагачення запасу понять і асоціацій із внутрішньою потребою пізнати суть явища, що супроводжується постійним запитанням до батьків «Чому?»;

- диференціювання понять «минуле», «теперішнє», «майбутнє».

Закони психології. Закони розкривають об'єктивні, стійкі, суттєві зв'язки між явищами дійсності. Психічним явищам властива динамічна мінливість, тому закони, що їх розкривають, не визначають однозначно зв'язки між явищами, а діють як закони-тенденції. З-поміж цілої низки законів найзагальнішими є:

- закони, що відображають стійкі зв'язки між зовнішніми впливами і певними психічними явищами, зокрема закон Вебера-Фехнера, згідно з яким інтенсивність відчуття прямо пропорційна логарифму сили подразника;

- закони, в яких фіксується залежність ефективності поведінки людини від рівня її регуляції. Наприклад, закон Єркса-Додсона, що обґрунтовує залежність успішного розв'язування задач від рівня мотивації;

- закони, в яких розкривається природа різних психічних властивостей людини, зокрема залежність психічних якостей людини від її діяльності в системі суспільних відносин та ін.

Основні етапи розвитку уявлень про предмет психології:

- **Міфологічний етап.** Початкові уявлення про психіку були пов'язані з анімістичними поглядами первісних народів, які вважали, що все на світі має душу, яка керує всіма істотами. Душу уявляли або як особливу повітряну субстанцію, або як двійника тіла (момент смерті на наскельних малюнках зображали як роздвоєння тіла). Вважали, що душа здійснює метемпсихоз (мандри) з одного тіла в інше. На основі розуміння душі як сили, що цілковито визначає життя людини виникає фаталізм (від лат. – наперед визначений долею) – усвідомлення своєї безпорадності перед долею обставин. Тоді людина, шукаючи опори буття обирає собі фетиші і тотеми. Фетишизм – культ неживих предметів, які наділяються надприродними властивостями і можуть її захистити. Тотемізм – уявлення про певну рослину або тварину як праматір людського роду, яка його захищає. У грецькій міфології виник образ чарівної дівчини Психеї, яка уособлювала душевне життя.

- **Філософський етап** тривав до другої половини XIX ст. У працях філософів античності (Геракліта, Демокріта, Платона, Арістотеля та ін.) відображене розуміння душі в контексті двох протилежних напрямів філософської думки – ідеалізму (що визначає первинність душі) та матеріалізму (стверджує вторинність душі щодо матеріальної першооснови).

Період середньовіччя характеризується релігійним світоглядом: душа вважається близькою до Бога, безсмертною.

Психологію відродження пронизує гуманізм, тобто ставлення до людини як до найвищої цінності. В наукових трактатах з'являється термін «психологія», яким користувалися для позначення науки, що вивчає внутрішній світ – душу людини. Вперше поняття «психологія» вжили наприкінці XVI ст. магдебурзький професор філософії Р.Гокленіус і його учень О.Госман. В науці цей термін поширився лише у XVIII ст. після виходу книг німецького філософа Христіана Вольфа – «Емпірична психологія» (1732) і «Раціональна психологія» (1740).

В епоху бароко душа розглядається як дзеркало Всесвіту, тому самопізнання є пізнанням світу через людину.

Психологія просвітництва висунула психологічні теорії: інтелектуалізму – знаряддям самопізнання і поведінки є інтелект; емотивізму – представники вважали, що почуття зумовлюють цілісність людської природи та впливають на інтелект; волюнтаризму – найвищою психічною здатністю людини вважали волю.

- **Науковий етап.** У другій половині XIX ст. відбувається становлення психології як самостійної науки. З'являються наукові теорії, автори яких прагнуть дослідити суть психіки, опрацьовують методи її дослідження. В результаті зароджується психологічна практика. Відкриваються перші психологічні лабораторії: В.Вунд - у Німеччині, М.Ланге - в Одесі, І.Сікорський - у Києві, В.Бехтерев - в Казані. Вагомий внесок у розвиток психологічної науки належить українському вченому Г.Костюку.

На ранніх етапах психологія розвивалася як описова наука, в якій основним методом здобування знань про психіку людини була інтроспекція (тобто самоспостереження). Однак цей метод обмежував розв'язання фундаментальних наукових проблем. Спроби подолати таку ситуацію призвели до виникнення кількох напрямів у психології.

Основні напрями психології:

- Біхевіоризм (Дж.Уотсон і Е.Торндайк). Вважали предметом психології є не свідомість, а поведінка людини. Був запропонований підхід: «стимул - реакція».

- Психологія (З.Фрейд). Психічне життя людини як багатовимірне явище, глибинним рівнем якого є несвідоме, що має сексуальну й агресивну складові. Сексуальна є джерелом психічної енергії та перебуває в конфлікті зі свідомістю.

- Когнітивна психологія (У. Найсер та ін.) Вирішальну роль у поведінці суб'єкта відіграють знання. Центральне місце відводять питанням систематизації знань у пам'яті суб'єкта.

- Гуманістична психологія (К.Роджерс, А.Маслоу). Предметом психологічного дослідження має бути здорова творча особистість, основною метою якої є прагнення до самоактуалізації.

- Гештальтпсихологія (М.Вертгеймер, В.Келер). Системний підхід до вивчення психічних явищ, тобто висунули тезу про необхідність вивчення психіки з погляду цілісних структур (гештальтів).

- Діяльнісний підхід (Л.Виготський, С.Рубінштейн, Б.Ломов, Г.Костюк). Розглядали психіку як функцію мозку, спрямовану на відображення об'єктивної дійсності в процесі активної взаємодії людини із зовнішнім світом, тобто в процесі діяльності.

Галузі психології: загальна психологія; вікова психологія; порівняльна психологія; медична психологія; соціальна психологія; психологія аномального розвитку (патопсихологія); педагогічна психологія; психологія торгівлі; юридична психологія; військова психологія; психологія спорту; психологія праці.

Зв'язок психології з іншими науками: філософія; природничі науки; медичні науки; суспільні науки; технічні науки.

Методологічні принципи психології – це загальнофілософські твердження, що визначають предмет, стратегію і методи психологічних досліджень, а також вихідну позицію для інтерпретації одержаних результатів. Виділяють такі основні принципи:

- принцип детермінізму стверджує закономірну зумовленість психічних явищ, психічної діяльності та психічних властивостей людини;

- принцип єдності свідомості та діяльності дає змогу вивчати особливості психіки через процеси і продукти діяльності та поведінки людини;

- принцип розвитку психіки в діяльності дає змогу розглядати психіку як динамічне утворення, що постійно змінюється на різних етапах становлення особистості.

Класифікація методів психолого-педагогічного дослідження:

Теоретичні (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, класифікація, узагальнення, абстрагування, конкретизація).

Емпіричні:

- спостереження – цілеспрямоване збирання психологічних фактів поведінки й діяльності особистості з метою їх подальшого аналізу і тлумачення. Види: просте (не включене); співучасне (включене); самоспостереження (інтроспекція) – спостереження та опис власних психічних явищ, процесів і їх зовнішніх проявів;

- експеримент – метод збирання фактів у спеціально створених умовах. Види: природний і лабораторний; констатувальний і формувальний;

- тест (англ. випробовування) – стандартизоване випробовування, спрямоване на визначення досліджуваного показників певних психічних властивостей. Види: тести досягнень, розумового розвитку, креативності, особистісні, проєктивні;

- бесіда – метод збирання фактів про психічні явища в процесі безпосереднього спілкування за спеціально розробленою програмою;

- інтерв'ю – метод отримання інформації шляхом усного опитування. Не передбачає уточнювальних запитань, коментування;

- анкетування – метод збирання фактів на основі письмового самозвіту досліджуваних за спеціально розробленою програмою. Види анкет: відкриті, закриті, напіввідкриті, іменні;

- метод соціометрії – метод вивчення рівня міжособистісних взаємин у групах і колективах;

- метод аналізу результатів діяльності – збирання фактів під час вивчення матеріалізованих результатів психічної діяльності людини;

- метод узагальнення незалежних характеристик – узагальнення відомостей про людину, одержаних з різних джерел, їх зіставлення й осмислення.

Математичні (реєстрування, ранжування, шкалування, статистичні методи).

Завдання для самостійної роботи

I. Завдання для самоконтролю основних теоретичних положень та подальшого опрацювання теми.

1. Що є предметом психології як науки?
2. Коли виникла психологія як наука? Охарактеризуйте основні етапи розвитку психологічних знань.
3. Що таке свідомість та які її ознаки?
4. Як ви розумієте вислів «Кожна психічна функція має динамічну локалізацію в мозку людини»?
5. Що є спільним у поглядах представників гуманістичної психології та діяльнісного підходу?
6. Що є предметом вивчення в біхевіористичній психології?
7. У чому полягає суть концепції психоаналізу?
8. З'ясуйте місце психології в системі наук.
9. У чому відмінність між спостереженням і експериментом?
10. Охарактеризуйте емпіричні методи психолого-педагогічного дослідження.
11. Охарактеризуйте теоретичні методи психолого-педагогічного дослідження.
12. Обґрунтуйте необхідність кількісного оброблення експериментальних даних.
13. Розкрийте суть понять об'єкт, предмет, мета, гіпотеза дослідження.
14. Проаналізуйте основні етапи психолого-педагогічного дослідження.
15. Охарактеризуйте принципи здійснення психолого-педагогічного дослідження.

II. Завдання для роздумів.

1. Які галузі психологічної науки найбільше пов'язані з Вашою майбутньою професією?
2. Яка роль психології в оптимізації професійної діяльності?
3. Що дає дослідникові (практикові) в пізнанні психічних явищ керування принципами детермінізму, єдності свідомості та діяльності, розвитку психіки в діяльності?
4. Що зумовлює розвиток і перспективи психологічної науки?

5. Спробуйте висловити аргументи щодо переваг та недоліків певного методу дослідження.
6. Що таке несвідоме і як воно пов'язане зі свідомістю?
7. Чи можна вважати, що ідеї психоаналізу як напряму в психології є більш продуктивними для з'ясування психологічних механізмів відхилень у психічній діяльності людини, ніж в обґрунтуванні закономірностей психічного життя у нормі.
8. Як слід розуміти твердження, що психічні явища є суб'єктивним відображенням об'єктивного світу?
9. Чи можна стверджувати, що психічна діяльність виникла як механізм активного відображення дійсності живими істотами?
10. Чи можна за зовнішніми ознаками (будова тіла, гулі на черепі, стиль стоптування підосв взуття та ін.) робити висновок про психічну діяльність людини?

III. Дослідницькі завдання.

1. Використовуючи комплекс методів дослідження, проведіть самодіагностику деяких ваших особистісних та професійних якостей.
2. Розробіть програму дослідження якого-небудь психічного явища (наприклад, мотивацію студентів до навчання або почуття закоханості між людьми тощо) за допомогою різних методів.
3. Проаналізуйте різні джерела і підготуйте реферат на одну з тем: «Наступність у розумінні природи психіки від давнини до нашого часу», «Стадії розвитку психіки», «Свідомість як результат природної та соціальної еволюції людини», «Психіка і мозок», «Напрями психології у ХХ столітті», «Психоаналіз: співвідношення свідомості та несвідомого», «Взаємозв'язок принципів і методів психологічної науки», «Рефлекторна природа психічного», «Закони психології».

Рекомендована література

Підручники та посібники [1-16]. Інші джерела:

1. Ананьев Б.Г. Избр.психол.тр.: В 2 т. М.: Педагогика, 1980. Т.1. 232 с.; Т.2. 288 с.
2. Выготский Л.С. Собр.соч.: В 6 т. М.: Педагогика, 1982. Т.1. 488 с.; Т.2. 504 с.; Т.3. 368 с.; Т.4. 432 с.
3. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад.шк., 1989. 608 с.
4. Леонтьев А.Н. Избр.психол.произв.: В 2 т. М.: Педагогика, 1983. Т.1. 392 с.; Т.2. 320 с.
5. Роменець В.А. Історія психології ХІХ-початку ХХ століття. К.: Вища шк., 1995. 614 с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. М.: Педагогика, 1989. Т.1. 320 с.; Т.2. 328 с.
7. Фрейд З. Психология бессознательного / Сост. М.Г. Ярошевський. М.: Просвещение, 1990. 448 с.

ТЕМА 2. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

1. **Особистість як предмет дослідження психологічної та педагогічної наук.**
2. **Основні теорії розвитку особистості.**
3. **Основні чинники формування і розвитку особистості.**
4. **Умови та рушійні сили розвитку особистості.**
5. **Спрямованість особистості.**

Основні поняття теми: людина, індивід, особистість, індивідуальність, розвиток людини, формування особистості, соціалізація, чинники розвитку (спадковість, середовище, виховання, діяльність), рушійні сили розвитку, потреби, мотиви, спрямованість особистості.

Тематична інформація

Наука використовує три загальних поняття щодо характеристики людини: «індивід», «особистість», «індивідуальність».

Індивід – це біосоціальне визначення людини як представника виду «*homo sapiens*»: у вузькому значенні – окремий організм, людина як представник біологічного виду; у широкому значенні – окрема людина, самостійний суб'єкт.

Розвиток – це специфічний процес змін, результатом якого є виникнення якісно нового; поступальний процес сходження від нижчого до вищого, від простого до складного. Види розвитку людини: фізичний, психічний, соціальний, професійний.

Формування особистості – процес соціального розвитку людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина.

Особистість – соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин.

Особистість характеризують такі ознаки:

- *розумність* (визначає рівень інтелектуального розвитку);
- *відповідальність* (рівень розвитку почуття відповідальності, уміння керувати своєю поведінкою, аналізувати свої вчинки і відповідати за них);
- *свобода* (здатність до автономної діяльності, прийняття самостійних рішень);
- *особиста гідність* (визначається рівнем вихованості, самооцінки);
- *індивідуальність* (визначається сукупністю зовнішніх та внутрішніх особливостей людини, що формують її своєрідність, відмінність від інших людей).

Індивідуальність – особистість, яка характеризується унікальними, неповторними соціально-психічними якостями, що вирізняють її з-поміж інших особистостей.

Основні теорії розвитку особистості:

- *біологічна теорія* (М.Монтессорі, К.Лоренц, Е.Фромм, А.Чічерліх та ін.) – розвиток людської особистості пов'язаний насамперед зі спадковістю;
- *соціологічна теорія* (Ж.-Ж.Руссо, К.-А.Гельвецій, Д.Дідро та ін.) – вирішальним чинником у розвитку і формуванні особистості є середовище;
- *біосоціологічна теорія* або *теорія конвергенції* (В. Штерн) – розвиток дитини визначається взаємодією спадковості й середовища, зокрема. психічні процеси мають біологічну природу, а спрямованість, інтереси, здібності особистості формуються як соціальні феномени;
- *психоаналітична теорія* (З.Фройд) – основою індивідуального й особистісного розвитку людини є вроджені потяги або інстинкти.

Основні чинники формування і розвитку особистості:

- *спадковість*;
- *середовище*; чинники соціалізації: мегачинники (космос, планета), (макрочинники (етнос, суспільство, країна, держава), мезочинники (регіон, село, місто, селище), мікрочинники (сім'я, ровесники, навчальні, професійні, громадські та ін. організації);
- *виховання*;
- *активна діяльність* особистості (саморегуляція).

Вплив спадковості, середовища та виховання на розвиток особистості (див. схему Й.Шванцари)

AB – чинник спадковості (вроджені задатки) як базовий, що розвивається при взаємодії основних зовнішніх чинників – середовища і виховання;

AC (AC1, AC2, AC3) – виховання (цілеспрямований процес);

BC (BC1, BC2, BC3) – чинник впливу соціального середовища.

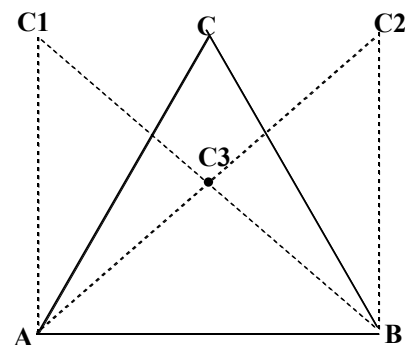

Схема Й.Шванцари

Взаємодія всіх трьох чинників розвитку особистості може бути:

оптимальною (рівносторонній трикутник); *дисгармонійною* (ABC1 і ABC2), коли переважає один із чинників; *недостатньо впливовою* (ABC3). Дана схема демонструє, що жоден з чинників не діє самостійно, і результат розвитку залежить від їх погодженості.

Умови та рушійні сили розвитку особистості.

Зовнішні умови – умови природного й суспільного середовища, необхідні для існування індивіда, його життєдіяльності, навчання, освіти і праці, реалізації можливостей розвитку. Діють через внутрішні умови (природні нахили, сукупність почуттів, переживань), які існують у самому індивіді.

Рушійною силою розвитку є суперечності між фізичними та соціально-психічними потребами людини – з одного боку, та наявним рівнем фізичного, психічного і соціального розвитку – з іншого. Рушійна сила проявляється в підвищенні фізичної й соціально-психічної активності особистості, яка спрямована на розвиток системи якостей, необхідних для задоволення певних потреб.

Результативність виховного впливу залежить від відповідності мети, змісту і методів виховання не тільки досягнутому рівню розвитку дитини – «рівню актуального розвитку», а й «зоні найближчого розвитку» (Л.С. Виготський). Орієнтуючись на процеси, які ще не дозріли, знаходяться в стадії становлення, тобто в «зоні найближчого розвитку», вихователь може створити для дитини нову «зону актуального розвитку», повести за собою розвиток.

Спрямованість особистості визначають її життєві потреби і мотиви діяльності.

Потреба – динамічно активний стан особистості, що виражає її залежність від конкретних умов існування і породжує діяльність, спрямовану на зняття цієї залежності. Ієрархія потреб А.Маслоу:

- 1) потреби фізіологічні (органічні);
- 2) потреби безпеки, стабільності;
- 3) потреби приналежності та любові;
- 4) потреби іміджу, поваги (поцінування);
- 5) пізнавальні потреби;

- 6) естетичні потреби;
- 7) потреби самоактуалізації.

Залежно від того, які мотиви в діяльності та поведінці відіграють домінуючу роль, розрізняють такі види спрямованості:

- особиста спрямованість характеризується переважанням мотивів, спрямованих на забезпечення особистого благополуччя;
- колективістська спрямованість – переважання мотивів, спрямованих на забезпечення успіху в роботі колективу;
- ділова спрямованість – переважання мотивів, пов'язаних з діяльністю (інтерес до праці, висока її продуктивність);

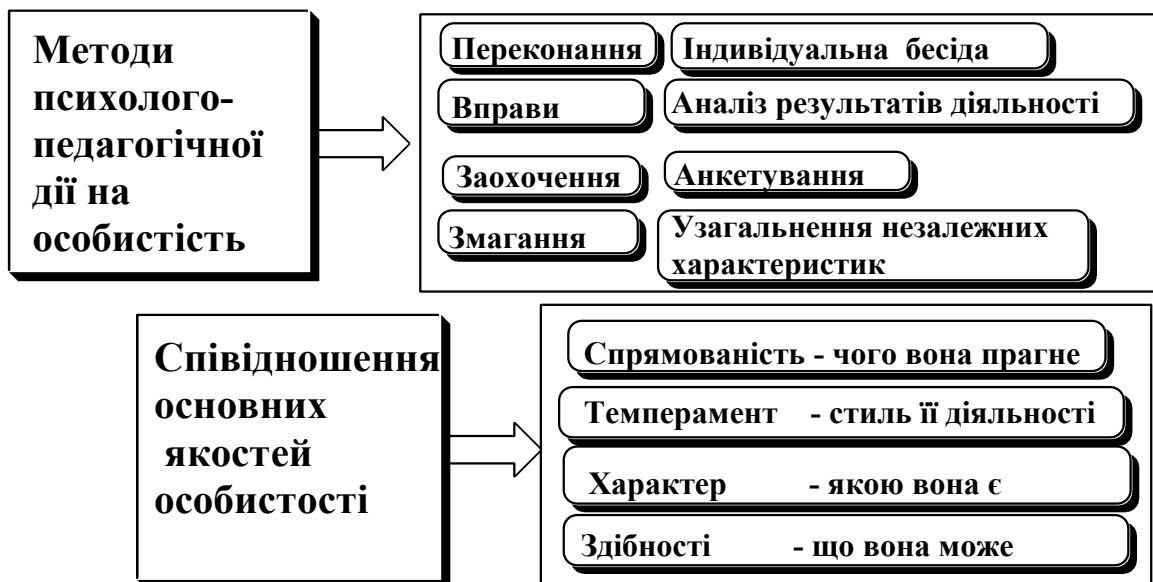
Самосвідомість – усвідомлення людиною себе як особистості (своїх якостей і рис, стосунків з іншими людьми, місця і ролі в суспільстві).

Я-концепція – динамічна система уявлень людини про себе, на основі якої вона вибудовує взаємовідносини з іншими людьми. Я-концепція особистості включає три компоненти:

- когнітивний – уявлення про свої здібності, зовнішність, соціальну значущість тощо;
- емоційно-оцінний – ставлення до себе (самоповага, самозакоханість та ін.);
- поведінковий – прагнення завоювати авторитет, підвищити статус чи намагатися бути непомітним, приховати свої недоліки.

Самооцінка – оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. За відповідністю реаліям самооцінка може бути адекватною і неадекватною (завищена і занижена).

Рівень домагань особистості – прагнення досягти мети тієї складності, на яку людина вважає себе здатною. Залежно від самооцінки рівень домагань теж може бути адекватним можливостям людини, заниженим або завищеним.

Завдання для самостійної роботи

I. Завдання для самоконтролю основних теоретичних положень та подальшого опрацювання теми.

1. Обґрунтуйте поняття: людина, індивід, індивідуальність, особистість.
2. Які чинники зумовлюють розвиток особистості?

3. Поясніть співвідношення соціального та біологічного в розвитку особистості.
4. Чи успадковуються моральні та соціальні якості?
5. Як впливає виховання на розвиток особистості?
6. Як ви розумієте теорію Л.С.Виготського про зони «актуального та найближчого розвитку» у контексті розвитку особистості?
7. Поясніть суть різноманітних теорій розвитку особистості.
8. Охарактеризуйте основні види середовища, що впливають на розвиток особистості.
9. Доведіть з використанням схеми Й.Шванцари, що результат формування особистості – це діалектична взаємодія між біологічним чинником, середовищем та вихованням.
10. Яким чином розвиток залежить від активності особистості?
11. Що таке спрямованість особистості, схарактеризуйте види спрямованості.
12. Як, аналізуючи потреби особистості, можна зробити висновок про рівень її індивідуальної та суспільної свідомості?
13. Відобразіть та прокоментуйте ієрархію потреб А.Маслоу.
14. Розкрийте суть поняття «Я-концепція особистості».
15. Як співвідносяться свідомість і самосвідомість.

II. Завдання для роздумів.

1. Поясніть висловлювання «Індивідом народжуються, особистістю стають, індивідуальність відстоюють».
2. 1940 р. відомий український психолог Г.Костюк писав, що дитина не являє собою чисту дошку (*tabula rasa*) або просто віск, з якого можна ліпити, кому що заманеться. Дитина народжується з певними передумовами для подальшого психічного розвитку. Поясніть, чи можливе успадкування моральних та інших якостей. Чи можливе успадкування задатків, які сприяють розвитку здібностей до інтелектуальної (пізнавальної) діяльності?
3. Чому педагогічно недоцільно оберігати дитину від негативних факторів суспільного оточення, ізолювавши її від них?
4. Аргументуйте існуючі суперечності як рушійну силу розвитку особистості.
5. Завдяки чому можна змінити самооцінку особистості?
6. Обґрунтуйте взаємозв'язок самооцінки і рівня домагань.
7. Чим загрожує особистості неадекватний рівень її домагань?
8. Як на прикладі вашої сім'ї (школи, класу) вирішувалося питання гармонійного розвитку особистості?
9. Поясніть думку, яка пронизує майже всі твори Г.Сковороди: «Шукай себе всередині себе».
10. Якими якостями були наділені яскраві особистості в історії людства та нашої держави, чому за ними йшли інші?

III. Дослідницькі завдання.

1. Проаналізуйте погляди психологів на джерела активності особистості.
2. Проаналізуйте різні джерела і підготуйте реферат на одну з тем: «Теорії особистості в зарубіжній класичній психології», «Концепції особистості у вітчизняній класичній психології», «Психологічна характеристика особистості в сучасній психології», «Особистість як цілісна система психічних властивостей людини», «Провідні чинники розвитку самосвідомості людини», «Види суперечностей та їх роль у становленні характеру й волі особистості», «Форми і методи самовиховання як чинник самовдосконалення особистості».

3. Використайте одержані результати самодіагностики і дайте психологічну характеристику власної особистості та окресліть стратегію свого розвитку.
4. Як трактує вплив спадковості, середовища і виховання на розвиток особистості народна педагогіка?

Рекомендована література

Підручники та посібники [1-16]. Інші джерела:

1. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 т. К.: Либідь, 2003. Т.1. 278 с.; Т.2. 342 с.
2. Бэрн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. М.: Эксмо, 2006. 576 с.
3. Выготский Л.С. Собр.соч.: В 6т. М.: Педагогика, 1982. Т.1. 488 с.; Т.2. 504 с.; Т.3. 368 с.; Т.4. 432 с.
4. Запорожець А.В. Избр.психол.тр.: В 2 т. М.: Педагогика, 1986. Т.1. 316 с.; Т.2. 296 с.
5. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад.шк., 1989. 608 с.
6. Леонтьев А.Н. Избр.психол.произв.: В 2 т. М.: Педагогика, 1983. Т.1. 392 с.; Т.2. 320с.
7. Леви В. Нестандартный ребенок. М. Центр психологии и психотерапии, 1992. 225 с.

ТЕМА 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

1. Суть та особливості діяльності людини.
2. Психологічна структура діяльності.
3. Освоєння діяльності.
4. Основні види діяльності.

Основні поняття теми: активність, діяльність, потреба, мотив, мета, інтеріоризація, екстеріоризація, дія, рух, уміння, навички, вправління, гра, навчання, праця.

Тематична інформація

Живим істотам від природи властива активність, яка забезпечує важливі зв'язки організму з середовищем життя. Джерелом їх активності є потреби, що спонукають до дій у певному напрямі. **Потреба** – стан живого організму, що виражає його залежність від об'єктивних умов існування та розвитку і спонукає до активності відносно цих умов (див. піраміду потреб А.Маслоу в даному посібнику).

Для характеристики активності людини використовують поняття «діяльність». **Діяльність** – внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) активність людини, що регулюється усвідомлюваною метою.

Визначальна характеристика діяльності – предметність, оскільки діяльність завжди спрямована на певний об'єкт, на перетворення його властивостей.

Предмет діяльності – об'єкт або сукупність об'єктів, перетворенням яких можна досягти поставленої мети; або те, на що діяльність спрямована, з чим вона безпосередньо має справу (інформація, знання, уміння, навички і т.д.).

Метою діяльності виступає її продукт (реальний фізичний предмет, створюваний людиною; ідеальні продукти діяльності (знання, уміння і навички, що здобуваються в ході діяльності); творчий результат у формі думки, ідеї, твору мистецтва тощо. Якщо мета не усвідомлюється, то немає й діяльності. Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, передбаченні результатів, регуляції дій, прагненні до її вдосконалення.

Аналіз психологічної структури діяльності здійснюють, послуговуючись мотиваційним та операційним підходами, основи яких відображено в працях Л.Виготського, С.Рубінштейна, О.Леонтьєва та ін.:

- Мотиваційний підхід до аналізу діяльності передбачає виділення таких її складових: потреба, мета та мотив. Органічні мотиви є рушійною силою діяльності, спрямованої на задоволення природних потреб організму; матеріальні мотиви – діяльності пов'язаної зі створенням предметів домашнього побуту, різних речей, інструментів тощо; соціальні мотиви визначають діяльність, спрямовану на те, щоб зайняти визначене місце в суспільстві, одержати повагу з боку оточуючих людей; духовні мотиви пов'язані із самовдосконалення людини.

- Операційний підхід до діяльності передбачає аналіз її моторних компонентів. Діяльність є сукупністю дій. Дія – це елемент діяльності, спрямований на досягнення певної проміжної мети і підпорядкований загальному мотиву діяльності. Кожна дія складається із системи рухів, тобто операцій, підпорядкованих завданню, що виконується в конкретних умовах. Розрізняють дії зовнішні (предметні – спрямовані на зміну стану, властивостей предмета) і внутрішні (розумові). Процес переходу від зовнішньої (реальної) дії до внутрішньої (ідеальної) називається інтеріоризацією. Перехід внутрішніх психічних актів у зовнішній план, у конкретну предметну діяльність називається екстеріоризацією.

Етапи діяльності: постановка мети, планування, виконання, контроль результатів, корекція.

Макроструктура діяльності:

Дія – частина діяльності, що має цілком самостійну, усвідомлену людиною мету. Наприклад, дії у складі трудової діяльності: знайомство з задачею, пошук необхідних інструментів, матеріалів і т.п.

Операція – спосіб здійснення дії.

Засоби діяльності – все, що людина використовує для досягнення мети (інструменти, прилади для виконання дій та операцій, а також її знання, вміння, навички).

Знання – узагальнений досвід людства про дійсність, що має форму фактів, правил, висновків, закономірностей, ідей, теорій.

Уміння – це елементи діяльності, що дозволяють з високою якістю і правильно виконувати яку–небудь дію, операцію, серію дій чи операцій.

Навички – це уміння, доведені до автоматизму.

Уміння і навички поділяються на кілька видів:

- рухові,
- пізнавальні (здатність пошуку, сприймання, запам'ятовування і переробки інформації);
- теоретичні (здатність людини аналізувати, узагальнювати матеріал, будувати гіпотези, теорії, робити переклад інформації з однієї знакової системи в іншу тощо);
- практичні (виконання конкретної діяльності).

Таким чином, основними компонентами діяльності є: мотив, генеральна мета, аналіз наявної ситуації, звернення до минулого досвіду, вибір конкретних цілей для здійснення дій, вибір засобів, ухвалення рішення, здійснення операцій, одержання результату, співставлення отриманого результату з бажаним, у випадку їхнього збігу – припинення даної діяльності, при їхній розбіжності, але збереженні мотиву – внесення корекцій у здійснення діяльності і повторне її виконання.

Основні види діяльності, характерні для людини: спілкування, гра, навчання і праця.

Завдання для самостійної роботи

I. Завдання для самоконтролю основних теоретичних положень та подальшого опрацювання теми.

1. У чому принципова відмінність діяльності людини від складних форм поведінки тварин?
2. Дайте характеристику взаємозв'язків між основними компонентами діяльності.
3. У чому полягає суть процесу екстеріоризації дії?
4. У чому полягає суть процесу інтеріоризації дії?
5. Якою є послідовність етапів формування навички?
6. Що є показником досконалості навички?
7. Назвіть характерні ознаки гри як виду діяльності.
8. Назвіть характерні ознаки навчання як виду діяльності.
9. Назвіть характерні ознаки праці як виду діяльності.
10. Підберіть із переліку ознаки, властиві кожному з трьох понять – «діяльність», «дія», «рух»: пізнавальний, теоретичний, перцептивний, імпульсивний, практичний, трудовий, розумовий, навчальний, предметний, природжений, вольовий, ігровий, цілеспрямований, громадський, реальний, внутрішній.

II. Завдання для роздумів.

1. Чи можлива діяльність без чіткого уявлення про її мету?
2. Що означає для людини процес оволодіння діяльністю?
3. Відома давня легенда про майстрів, які зносили каміння на місце майбутнього будівництва. Коли одного з них запитали, що він робить, той сказав: «Хіба не бачите, я тягаю каміння». Другий на це запитання відповів: «Я стараюся заробити собі на хліб». Третій відповів: «Я будую дім, де житимуть люди». Поясніть причину відмінностей у відповідях майстрів. Чим зумовлене це явище?
4. Який закономірний зв'язок між психікою та діяльністю виявляється в такому описі? Вивчення людей похилого віку та довгожителів показує, що постійний зв'язок з довколишнім життям і посильна праця сприяють збереженню особистості на довгі роки. Якщо ж людина з тих чи інших причин припиняє професійну, громадську діяльність, вивільняється від обов'язків і пов'язаних з ними функцій, то це призводить до занепаду сил, прискорює старіння і викликає глибокі зміни в структурі її особистості.
5. Чи правильно вказано послідовність формування навички: демонстрація дії та пояснення її елементів, спроби виконання дії, багаторазове повторення дії – вправління, коригування, автоматизація?
6. Які об'єктивні та суб'єктивні чинники сприяють продуктивності формування навичок?
7. Чи можна стверджувати, що принципова відмінність між видами діяльності полягає в характері її результатів?
8. У чому виявляється і чим характеризується втома та перевтома? Як цьому запобігти чи зменшити?
9. Чому складну поведінку мурах або бджіл не можна назвати працею?
10. Поясніть з сучасних поглядів суть виразу Ф.Енгельса «...праця створила людину».
11. Яку роль відіграє сон у психічній діяльності людини? Чому багато людей можуть прокинутись у точно призначений час?

III. Дослідницькі завдання.

1. Проаналізуйте різні джерела і підготуйте реферат на одну з тем: «Діяльність, психіка свідомість», «Особистісні детермінанти діяльності, поведінки людини», «Активність і саморегуляція як стрижневі характеристики діяльності, поведінки особистості», «Психологічні передумови ефективності навчальної діяльності», «Психологічна професіографія», «Проблеми професійної етики», «Психологічні механізми соціалізації».
2. Проведіть дослідження з метою визначення мотивації навчальної діяльності своїх однокурсників та обґрунтуйте роль мотивів у навчальному процесі.
3. Користуючись методиками для визначення професійної спрямованості особистості, з'ясуйте, наскільки вдало вибрана вами професія.

Рекомендована література

Підручники та посібники [1-16]. Інші джерела:

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. М.: Наука, 1980.
2. Выготский Л.С. Собр.соч.: В 6т. М.: Педагогика, 1982. Т.2: Проблемы общей психологии. 504 с.
3. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности. М.: Наука, 1988. 192 с.
4. Леонтьев А.Н. Избр.психол.произв.: В 2 т. М.: Педагогика, 1983. Т.1. С. 348-380; Т.2. 31-261 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. М.: Педагогика, 1989. Т.1. 320 с.; Т.2. 328 с.
6. Эльконин Д.Б. Психология игры. М.: Педагогика, 1978. 304 с.

ТЕМА 4. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СПІЛКУВАННЯ

1. **Спілкування як особлива форма діяльності людини.**
2. **Функціональне навантаження процесу спілкування.**
3. **Структура процесу спілкування.**
4. **Умови ефективної комунікації.**

Основні поняття теми: діяльність, спілкування, комунікація, вербальна і невербальна комунікація, інтеракція, перцепція, ідентифікація, рефлексія, каузальна атрибуція, стереотипізація, атракція.

Тематична інформація

Спілкування – процес взаємодії між двома чи кількома особами, що полягає в обміні інформацією пізнавального чи емоційно-оцінного характеру.

У спілкуванні людина розвивається фізично і духовно, формується як суспільний суб'єкт, тобто як особистість. Спілкування лежить в основі нормального психічного розвитку людини.

У процесі спілкування формуються не лише пізнавальні здібності людини, а й *інтегративні складові психічного життя*: самооцінка, усвідомлення власного «Я» і відчуття його тотожності в будь-яких життєвих ситуаціях, засвоюються прийоми протидії зовнішньому тискові, виробляються критерії ставлення до інших людей і тощо.

Функції спілкування:

- *контактна* функція – встановлення стану обопільної готовності приймати та передавати повідомлення і підтримувати взаємний зв'язок до завершення акту;

- *інформаційна* – обмін повідомленнями (описами), запитаннями та відповідями;
- *спонукальна* – заохочення партнера або ж самого себе (стимулювання) до виконання певних дій;
- *координаційна* – взаємне орієнтування й узгодження дій, коли йдеться про спільну діяльність;
- *пізнавальна* – адекватне сприйняття і розуміння сенсу повідомлення, а також взаємне розуміння одне одного (намірів, установок, переживань, станів партнерів);
- *амотивна* – свідомий або неусвідомлюваний «обмін емоціями», або ж один з партнерів збуджує в іншому певні емоції;
- *встановлення відносин* – усвідомлення і фіксування свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків;
- *впливова* функція спрямована на зміну стану, поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери партнера (намірів, поглядів, думок, рішень, уявлень, потреб, рівня активності, смаків, норм поведінки, оціночних критеріїв тощо);

Мовлення може бути:

- активним, тобто конструйованим кожного разу заново;
- реактивним, що являє собою ланцюжок динамічних мовних стереотипів.

Залежно від плану виявлення мовлення (і мови так само) розрізняють такі види: жестикулярне (мова жестів; історично перший вид мови – міміка і пантоміміка) і звукове, зовнішнє і внутрішнє, усне і писемне, монологічне й діалогічне.

Усне мовлення – це вербальне, так зване словесне спілкування за допомогою мовних засобів, що сприймаються на слух.

Писемне мовлення – це вербальне спілкування з допомогою графічних знаків (тексту), сприймається візуально.

Внутрішнє мовлення (перший вид – беззвучне мовлення «про себе», яке при озвучуванні стає звичайною зовнішньою мовою; другий вид – спрямований на переробку сприймання мови і підготовку висловлювань)

Структура процесу спілкування. Традиційно розглядають три основні аспекти спілкування: *передача, обмін інформацією (комунікація), взаємодія (інтерація) і взаємосприйняття (перцепція).*

Комунікація – це обмін інформацією, думками, знаннями. Передання інформації можливе за допомогою знакової системи.

Якщо знаковою системою виступає мова, то комунікація називається вербальною (словесною).

До **невербальних засобів** комунікації належать зовнішність людини, міміка, жести, просторове розміщення співрозмовників, обмін поглядами, сміх, сльози, шкірно-м'язовий контакт, а також якість голосу, його діапазон, тональність.

Неабияке значення в спілкуванні має зовнішність людини, яку утворюють фізіогномічна маска, одяг, манери.

Фізіогномічна маска – основний вираз обличчя, який формується протягом життя під впливом думок, що переважають, почуттів, ставлень.

Міміка – динамічний вираз обличчя в певний момент спілкування.

Жест – соціально сформований рух, що передає певний психічний стан людини: комунікативні (замінюють мовлення в спілкуванні), жести підкреслення (супроводжують мовлення), модальні (служать для вираження оцінки чи ставлення до ситуації).

Обмін інформацією можливий тоді, коли партнери використовують *єдиний код*. Інформація виходить від *донора (комунікатора)* до *реципієнта*. Донор передає не тільки відомі йому факти, а й своє ставлення до них, власний погляд, вибирає якнайточніші слова, речення, інтонацію. Реципієнт повинен розшифрувати повідомлення, тобто під зовнішньою словесною оболонкою побачити саме те, що «транслює» йому партнер. Якщо комунікатор і реципієнт використовують різні системи кодування, то вони не можуть досягти взаєморозуміння і налагодити спільну діяльність.

Інтерація – свідомий або неусвідомлюваний обмін психічними станами, діями в процесі взаємодії.

Основні способи впливу на партнерів під час спілкування:

- **зараження** – передавання суб'єктом свого емоційного стану іншому індивіду, спостерігається під час паніки, масових психозів;
- **навіювання** характеризується вибіркоким впливом на конкретну людину, яка некритично сприймає інформацію;
- **наслідування** виявляється в повторенні людиною зразків поведінки, що демонструє її оточення;
- **переконання** – вплив на партнера по спілкуванню з допомогою доказів і аргументів.

Стиль спілкування – характерний спосіб встановлення і розвитку контактів.

Найпоширенішими є такі стилі спілкування:

- *авторитарний* (ігноруванням думки партнера і нав'язуванням своїх поглядів);
- *демократичний* (застосування таких засобів спілкування, які викликають у співрозмовника позитивне ставлення до повідомлення);
- *суперечливий* (нестійка тактика спілкування, елементи різних стилів);
- *ліберальний* (потурання в усьому співрозмовнику, байдужість до нього й до справи, невпевненість у власних можливостях щось змінювати й на щось впливати).

Виокремлюють також такі комунікативні стилі та види спілкування:

- 1) *домінантний* (стратегія, спрямована на зниження ролі інших у комунікації);
- 2) *драматичний* (перебільшення й емоційне забарвлення змісту повідомлення);
- 3) *суперечливий* (агресивний чи доказовий);
- 4) *заспокійливий* (розслаблювальна манера спілкування з метою зниження тривожності співрозмовника);
- 5) *вражаючий* (стратегія, орієнтована на те, щоб справити враження);
- 6) *точний* (націлений на точність і акуратність спілкування);
- 7) *уважний* (виявлення інтересу до того, що говорять інші);
- 8) *натхненний* (часте використання невербальної поведінки – контакт очима, жестикуляція, рух тіла і т.д.);
- 9) *дружній* (тенденція відкритого заохочення інших і зацікавленість у їхньому внеску в процес спілкування);
- 10) *відкритий* (прагнення безбоязко виражати свою думку, почуття, емоції, особистісні прояви власного «Я»).

Перцепція – процес сприймання, розуміння й оцінювання людиною інших людей, себе, груп, тобто будь-яких соціальних суб'єктів.

Для побудови образу партнера використовують такі засоби:

- *ідентифікація* – розуміння людиною іншого індивіда через усвідомлене чи неусвідомлюване уподібнення його психологічним характеристикам;

- *каузальна атрибуція* – безпричинне пояснення вчинків партнера шляхом «приписування» йому почуттів, намірів і мотивів поведінки, зазвичай проявляється від браку інформації про суб'єкта спілкування;

- *рефлексія* – усвідомлення суб'єктом того, як його сприймає партнер спілкування;

- *стереотипізація* – привнесення в образ партнера рис, якими наділяють представників певної професійної, етно/національної чи інших груп.

На формування образу сприймання людини може впливати й атракція – привабливість одного партнера спілкування для іншого. Формами атракції є симпатія, дружба й кохання.

Форми впливу, які одна людина або її уявний образ справляють на іншу:

- *фасілітація* – підвищення швидкості або продуктивності діяльності однієї людини під впливом іншої;

- *інгібіція* – погіршення продуктивності, якості або інтенсивності діяльності в присутності інших людей.

Різновиди спілкування:

- залежно від контингенту учасників: міжособистісне, особистісно-групове, міжгрупове;

- за тривалістю: короткочасне, довготривале;

- за включеністю: опосередковане, безпосереднє;

- за завершеністю: завершене, незавершене.

Умови ефективної комунікації:

- об'єктивні: **спільна мова** (єдина система кодифікації й декодування інформації), **спільний словниковий запас** учасників спілкування;

- суб'єктивні, особистісні умови ефективної комунікації: **надійність комунікатора** (досягається відвертою демонстрацією своїх намірів, проявом доброзичливого ставлення, демонстрацією своєї компетентності з даного питання, умінням переконливо викладати інформацію), **зрозумілість повідомлення** (врахування можливостей розуміння, притаманні реципієнту) та **врахування зворотних зв'язків**.

Завдання для самостійної роботи

I. Завдання для самоконтролю основних теоретичних положень та подальшого опрацювання теми.

1. Яку роль відіграє спілкування у суспільному житті та у формуванні особистості людини?
2. Як пов'язані між собою діяльність та спілкування?
3. Охарактеризуйте роль невербальних засобів спілкування.
4. Як здобути прихильність партнера по спілкуванню?
5. Розкрийте суть основних функцій спілкування.
6. Які ви знаєте механізми сприймання і розуміння людини людиною?
7. У чому суть інтерактивного аспекту спілкування?
8. Розкрийте суть механізму ідентифікації при сприйманні іншої людини.
9. Як відбувається стереотипізація у пізнанні людини людиною?
10. Якими є умови ефективності спілкування?
11. Якою є структура ділового спілкування?

II. Завдання для роздумів.

1. Чи можна стверджувати, що мова і мовлення тотожні?

2. Чому люди різних культур відчувають труднощі у виборі засобів невербального спілкування?
3. Для встановлення ділових взаємин у вас намічена зустріч із партнером. З чого ви розпочнете її підготовку?
4. Проаналізуйте шляхи вирішення конфліктних ситуацій.
5. Що таке психологічні маски? Якими є причини маскуванню дійсної сутності особистості?
6. Про що може свідчити експеримент, проведений С.Левіном із щуренятами? Дві групи щуренят були поміщені в однакові умови. Єдина відмінність полягала в тому, що одних щодня погладжували (пестили), а інших – ні. Виявилося, що перші виростили більшими, міцнішими, активнішими, ніж ті, які були позбавлені емоційного комфорту.

III. Дослідницькі завдання.

1. Проаналізуйте різні джерела і підготуйте реферат на одну з тем: «Психологічні механізми соціалізації», «Невербальне спілкування», «Принципи класифікації конфліктних ситуацій», «Роль міжособистісних стосунків у функціонуванні групи».
2. Проведіть дослідження бар'єрів інформаційного обміну в навчальній або трудовій діяльності. Напишіть звіт, в якому запропонуйте шляхи оптимізації комунікативного обміну в ситуаціях, що досліджувались.
3. Опишіть відому вам конфліктну ситуацію і проведіть її аналіз за схемою: 1) учасники конфлікту; 2) об'єкт та причина конфлікту; 3) вид конфлікту; 4) поведінка учасників конфлікту, використана ними стратегія; 5) результати і наслідки конфлікту.

Рекомендована література

Підручники та посібники [1-16]. Інші джерела:

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. М.: Эксмо, 2006. 576 с.
2. Выготский Л.С. Собр.соч.: В 6 т. М.: Педагогика, 1982. Т.2. С. 6-361.
3. Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей; Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично; Как перестать беспокоиться и начать жить. М.: Прогресс, 1989. 720 с.
4. Пронников В.А. Ладанов И.Д. Язык мимики и жестов. М., 2001. 212 с.
5. Цимбалюк І.М. Психологія спілкування. К.: ВД Професіонал, 2004. 304 с.

ТЕМА 5. ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

1. **Увага як необхідна умова пізнавальної діяльності особистості.**
2. **Чуттєві форми пізнання дійсності: відчуття, сприймання.**
3. **Раціональні форми освоєння дійсності: пам'ять, мислення, уява.**

Основні поняття теми: пізнавальні психічні процеси, увага, відчуття, аналізатор, поріг чутливості, сенсibilізація, сприймання, апперцепція, пам'ять, запам'ятовування, збереження, відтворення, забування, мислення, поняття, судження, умовивід, аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, конкретизація, класифікація, уява, творчість.

Тематична інформація

Увага – особлива форма психічної діяльності, яка виявляється в спрямованості та зосередженості свідомості на значущих для особистості предметах, явищах навколишньої дійсності або власних переживаннях.

Функції уваги: добір значущих впливів для покращення даної діяльності; ігнорування інших, менш істотних конкуруючих впливів; регуляція діяльності і контроль: утримання, збереження і виконання дії до тих пір, поки не буде отриманий результат.

Види уваги:

- довільна (увага, яку особистість свідомо викликає, спрямовує і регулює);
- мимовільна (увага, що виникає в процесі взаємодії людини з навколишнім середовищем без її свідомого наміру і без будь-яких вольових зусиль із її боку)
- послідовільна (увага, що виникає на основі інтересу до процесу діяльності).
Залежно від характеру дії людини увага буває:
 - зовнішня (виявляється у зовнішніх діях, спрямована на теоретичне і практичне оволодіння довкіллям);
 - внутрішня (виявляється у внутрішніх діях, міркуванні, самоспостереженні тощо).

Особливості / властивості уваги

- **Концентрація і стійкість.** Концентрація уваги виражається в ступені зосередженості на об'єкті. Тривалість зосередженості уваги характеризує її стійкість. Увага, яка здатна упродовж тривалого часу залишатися зосередженою на одному предметі чи діяльності, називається стійкою. Однак коливання уваги існують навіть при концентрованій та стійкій увазі. Це короткочасні, мимовільні зміни інтенсивності уваги.

- **Переключення уваги** – навмисне, усвідомлене перенесення уваги з одного об'єкта на інший. Наприклад, продавець має постійно переключати увагу роботи за касою на діалог з покупцем, упакування товару і т.п.

- **Розподіл уваги** – можливість утримувати в сфері уваги одночасно кілька об'єктів, виконувати кілька видів діяльності. Навіть маленька дитина може одночасно слухати мамину казку і, приміром, малювати.

- **Обсяг уваги** – кількість об'єктів, що людина здатна сприйняти при одноразовому пред'явленні. Величина обсягу уваги залежить і від швидкого включення, і від розподілу уваги. Доросла людина може одночасно охопити увагою не більше шести незалежних один від одного об'єктів, а дитина два – три.

Відчуття (найпростіший пізнавальний психічний процес відображення дійсності)

– це відображення в мозку людини окремих властивостей предметів і явищ об'єктивного світу внаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуттів. Через відчуття здійснюється безпосередній зв'язок людини із зовнішнім світом, вони постають у свідомості як суб'єктивні образи об'єктивного світу.

Фізіологічною основою відчуття є нервовий процес, що виникає під час дії подразника на аналізатор. Будь-який аналізатор має **рецептор** (периферійний відділ), що перетворює енергію подразника на нервовий процес; **аферентні** (доцентрові) й **еферентні** (відцентрові) **нерви**, які з'єднують рецептор із певною ділянкою кори мозку; **мозкову ділянку**, в якій відбувається аналіз нервових імпульсів.

Види відчуттів:

- **екстероцептивні** – відображають властивості предметів та явищ зовнішнього світу і мають рецептори, розміщені на поверхні тіла. За способом

подразнення рецептора їх поділяють на контактні (дотикові, смакові й больові) й дискантні (зорові, слухові, нюхові);

- **інтероцептивні** – мають рецептори, розміщені у внутрішніх органах (серці, шлунку, печінці тощо) і тканинах тіла та відображають їх стан. Наприклад, відчуття спраги, голоду, неспокою тощо;

- **пропріоцептивні** – дають інформацію про рух і положення тіла людини в просторі. Їх рецептори розміщені в м'язах і суглобах. До них відносять кінестетичні й статичні відчуття.

Залежно від аналізаторів виділяють: зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикові, температурні, больові, кінестетичні, статичні, органічні та вібраційні відчуття.

Властивості та закономірності відчуттів:

- **якість** – особливість певного відчуття, яка відрізняє його від інших відчуттів;

- **інтенсивність** – кількісна характеристика відчуття;

- **тривалість** – часова характеристика відчуття. адаптація – зміна чутливості внаслідок тривалої дії подразника;

- **габітуація** – це звикання, коли певні подразники стають настільки звичними, що перестають впливати на активність вищих відділів мозку;

- **сенсibiliзація** – це різко підвищена чутливість до певного подразника;

- **взаємодія відчуттів** – зміна чутливості одного аналізатора під впливом подразнення інших органів чуття;

- **синестезія** – виникнення під впливом подразнення одного аналізатора відчуття, характерного для іншого аналізатора;

- **сенсорна деривація** – явище сенсорного голоду, великий дефіцит відчуття, може призвести до виникнення різноманітних аномальних явищ – від галюцинацій до повного відключення мозку.

Сприймання – відображення в свідомості людини предметів і явищ об'єктивної дійсності за їх безпосередньої дії на органи чуттів.

Аперцепція – залежність сприймання від змісту психічного життя й особливостей особистості.

Особливості сприймання:

- **предметність** – відображення в перцептивному образі властивостей предмета як не ізольованих, а таких, що належать предмету;

- **структурність** сприймання реалізується як властивість перцептивного образу відображати будову об'єкта сприймання, наприклад, читаючи окремі літери, ми об'єднуємо їх у слово;

- **константність** – це відносна постійність перцептивного образу (розміру, форми і кольору) при зміні відстані, положення спостерігача, освітленості предмета. Константність (сталість) – стійкість, сталість образів сприймання. Це, як правило, результат впливу нашого минулого досвіду. Парашутист знає, що ліс зелений, а тому навіть із значної висоти таким його й сприймає, хоча колір не розрізняє. Закон константності: людина розглядає навколишні йому знайомі предмети як незмінні;

- **усвідомленість** – як правило, людина сприймає лише те, що розуміє. Експериментально доведено, що осмислені слова запам'ятовуються істотно швидше і точніше, ніж безглуздий набір букв чи складів;

- **вибірковість** виявляється в наданні переваги окремим об'єктам у порівнянні з іншими (наприклад, звертаємо увагу тільки на одного виконавця з гурту);

- **цілісність** сприймання – це процес, що складається з поєднання окремих елементів образу в ціле; навіть якщо людина бачить частину об'єкта (будинку тощо), вона здатна сформувати його цілісний образ;

- **узагальненість** (осмисленість) образу об'єкта при його сприйманні полягає в тому, що відображуваний одиничний об'єкт, зберігаючи усі свої *індивідуальні особливості*, разом з тим сприймається як *представник класу* об'єктів, однорідних з ним за якими-небудь ознаками. Наприклад, ми рідко плутаємо собаку з кішкою, незалежно від того, якими розмірами чи формою володіє собака, і відповідним чином вибудовуємо свою поведінку.

Види сприймання: • за провідним типом аналізатора виділяють - зорові, слухові, нюхові, смакові, кінестетичні й дотикові сприймання; • залежно від форми існування матерії – сприймання простору, часу й руху.

Пам'ять – процес запам'ятовування, зберігання, відтворення і забування індивідом його попереднього досвіду.

Види пам'яті:

- за змістом – образна (зорова, слухова, дотикова, нюхова, смакова), рухова, емоційна, словесно-логічна;

- за часом збереження матеріалу – сенсорна, короткочасна, довготривала;

- за характером мети діяльності – мимовільна і довільна;

- за рівнем усвідомлення матеріалу – смислова і механічна.

Рівні пам'яті:

- **сенсорний (миттєва) тип пам'яті** – дані зберігаються 0,1–0,5 с; це пам'ять тих сенсорних органів, до яких надійшла інформація;

- **короткотривалий** – необхідний для вирішення нагальних проблем; Час збереження матеріалу в короткочасній пам'яті – близько 30 с. При повторенні матеріалу в межах цього часу він може зберігатися в ній набагато довше. Обсяг 7 ± 2 одиниці збереження. Під одиницями розуміють не тільки окремі букви, цифри чи звуки, але й їхні групи;

- **довготривалий рівень** – ємність і тривалість збереження інформації в довгостроковій пам'яті можуть бути безмежними;

- **проміжковий рівень** – збереження інформації протягом декількох годин;

- **оперативний рівень** – виконання визначеної діяльності.

В довготривалій (ДТП) пам'яті зберігаються: просторова модель світу (образ нашого будинку, міста, країни і всієї планети); знання про закони і властивості об'єктів; наші уявлення про людей, про себе, соціальні норми й життєві цінності; моторні навички, наприклад, звукової і писемної мови, їзди на велосипеді, уміння вирішувати задачі в різних сферах діяльності; навички розуміння мови, живопису, музичних творів тощо; плани і програми майбутньої діяльності.

Індивідуальні особливості пам'яті: швидкість, точність, міцність запам'ятовування, готовність до відтворення.

Мислення – суспільно зумовлений, нерозривно пов'язаний із мовленням процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів та явищ об'єктивної дійсності в їх істотних зв'язках і відношеннях.

Форми мислення:

- **поняття** – відображення загальних, істотних ознак предметів і явищ дійсності;

- **судження** – відображення зв'язків між предметами і явищами об'єктивної дійсності чи між їх ознаками і властивостями, виражене в словесній формі;

- **умовивід** – форма мислення, при якій з одного або кількох пов'язаних суджень виводиться нове судження, що дає нові знання про предмети чи явища.

Основні розумові операції: аналіз – поділ цілісної структури об'єкта на складові; синтез – поєднання елементів у цілісну структуру; порівняння дозволяє з'ясувати схожі чи відмінні ознаки об'єктів, що аналізуються; абстрагування – відокремлення у свідомості одних ознак від інших, а також від об'єктів, яким вони властиві; узагальнення – мисленнева операція об'єднання предметів і явищ за їх спільними й істотними ознаками.

Види мислення:

- **за формою відображення дійсності:**

наочно-дієве мислення ґрунтується на безпосередньому сприйманні предметів у процесі дій з ними;

наочно-образне мислення – це мислення образами, уявленнями, перетворення ситуації в образній формі;

абстрактне мислення здійснюється в словесній формі за допомогою понять, які не мають безпосереднього чуттєвого підґрунтя;

- **за рівнем узагальнення:**

емпіричне полягає у виділенні і порівнянні різних та схожих формально загальних ознак, спрямоване на формування емпіричного знання, що не відображає реальної суті предметів;

теоретичне спрямоване на аналіз цілісної системи з метою виявлення внутрішніх закономірностей її становлення, розкриває внутрішню суть предметів, явищ;

- **за ступенем новизни продукту розумової діяльності:**

продуктивне (творче) мислення передбачає створення принципово нового або вдосконаленого образу певного аспекта дійсності;

репродуктивне виявляється у вирішенні проблем за наявним зразком, віднесення кожної нової проблеми до вже відомого типу;

- **за характером впливу на емоційну сферу особистості:**

патогенне мислення – роздуми, пов'язані з образою, соромом, невдачею, страхом та іншими негативними переживаннями;

саногенне мислення (оздоровче) спрямовується на подолання негативних емоцій і психічне оздоровлення людини.

Індивідуальні особливості мислення: глибина, послідовність, швидкість, гнучкість, критичність, самостійність.

Уява – процес створення людиною на основі її попереднього досвіду образів об'єктів, яких вона безпосередньо не сприймала і не сприймає.

Види уяви:

- **залежно від способу створення нових образів:**

пасивна уява – створення образів та програм поведінки, що не втілюються або не можуть бути втілені в життя. Залежно від участі волі в діяльності пасивної уяви її поділяють на *мимовільну* і *довільну*;

активна уява – створені образи і визначені програми поведінки людина намагається реалізувати на практиці. Залежно від характеру діяльності людини активну уяву поділяють на *репродуктивну* (створення образів за описом, схемою) і *творчу* (самостійне створення нових образів, які реалізуються в оригінальних і цінних продуктах діяльності);

- **за змістом діяльності уява** поділяється на *художню, технічну, наукову*.

- **особливою формою уяви** є *мрія* – процес творення людиною образів бажаного майбутнього.

Способи творення образів уяви:

- **аглотинація** – механічне поєднання в новому образі елементів і властивостей, які в повсякденному житті не поєднуються;
- **гіперболізація** – збільшення предмета або кількості його частин;
- **літота** – навмисне зменшення предмета, недомовленість;
- **загострення** – наголошування на певній частині або певній властивості образу;
- **схематизація** – формування образу уяви, під час якого уявлення зливаються, відмінності між ними стираються, а риси схожості виступають на перший план;
- **типізація** – виділення істотного в однорідних фактах і втілення його в конкретному образі.

Завдання для самостійної роботи

I. Завдання для самоконтролю основних теоретичних положень та подальшого опрацювання теми.

1. У чому виявляється увага?
2. Чому увага є необхідною умовою пізнавальної діяльності людини?
3. Охарактеризуйте види уваги.
4. Схарактеризуйте шляхи, прийоми та засоби вдосконалення уваги людини.
5. Яку роль відіграють відчуття та сприймання в життєдіяльності людини?
6. Що спільного й відмінного у відчуттях та сприйманні як процесах психічного відображення дійсності?
7. Які основні властивості відчуттів?
8. Що таке пороги чутливості аналізатора, які чинники можуть їх змінювати?
9. Які основні властивості сприймання?
10. Дайте психологічну характеристику процесів пам'яті.
11. Які існують різновиди пам'яті? Дайте їх класифікацію.
12. У чому полягають специфічні особливості мислення як вищої форми пізнавальної діяльності?
13. Охарактеризуйте основні розумові операції.
14. За якими принципами мислення можна поділити на види.
15. У чому полягає відмінність уяви від інших психічних процесів?

II. Завдання для роздумів.

1. Чому вертикальні лінії і розміри сприймаються довшими, ніж горизонтальні? Як називається цей феномен?
2. Поясніть, чому в інших помітити граматичну помилку легше, ніж у себе?
3. У який колір бажано пофарбувати стіни палати, де лежать хворі, які чекають на операцію, або перенесли інфаркт, і в який колір палату, де знаходяться одужуючі хворі? Поясніть чому.
4. У чому полягають відмінності між стандартним, оригінальним і революційним («парадоксальним») мисленням? Наведіть приклади.
5. Чому в пам'яті більшості жінок кохання – це цілий роман, а в пам'яті чоловіків – просто епізод?
6. Поясніть вислів: «Пам'ять – це дорога з минулого в майбутнє».
7. За допомогою яких прийомів можна сповільнити процес забування потрібного матеріалу або запобігти йому?
8. Які існують методи тренування пам'яті?
9. Якими є основні інтелектуальні властивості творчої особистості?
10. Охарактеризуйте механізм впливу образів уяви на фізіологічні процеси людини.

11. Визначте, які прийоми створення образів уяви використано: винахідником – при конструюванні ним гідролітака; письменником – при створенні літературного персонажу; художником-карикатуристом – при створенні дружнього шаржу.
12. Що є базовою складовою частиною інтелекту: запас знань чи кмітливість? Поясніть свою думку.
13. Чому люди похилого віку практично завжди минуле оцінюють краще, ніж сучасне, причому краще, ніж це відповідає дійсності?
14. Чому один і той же відрізок часу в різних ситуаціях сприймається і згадується по-різному?
15. Чому учень чи студент губиться біля дошки, або на заліку, хоча і знає матеріал? Чому частина хворих не можуть зрозуміло, вичерпно розповісти про свій стан лікареві?

III. Дослідницькі завдання.

1. Проаналізуйте різні джерела та підготуйте реферат на одну з тем: «Розвиток чуттєвої сфери людини в сучасних умовах науково-технічного прогресу», «Вікові та індивідуальні особливості уваги», «Вивчення уваги з профорієнтаційною метою», «Походження розумових дій та операцій», «Формування інтелектуальної активності особистості», «Співвідношення творчості та професійності», «Психологічний аналіз винахідництва», «Інтелектуальні почуття особистості».
2. За допомогою діагностичних методик визначте особливості своєї пізнавальної діяльності, результати відобразіть у формі самохарактеристики.
3. Проаналізуйте вплив реклами на пізнавальні психічні процеси споживача, орієнтуючись на таку схему аналізу:
 - 1) виберіть на власний розсуд яку-небудь телевізійну, друковану, або радіорекламу, опишіть її, або вклейте у зошит її зразок (для графічних видів);
 - 2) які засоби привертання уваги використовуються в рекламі?
 - 3) які види відчуттів беруть участь у сприйнятті цієї реклами, що є фігурою, а що фоном?
 - 4) які тези, аргументи, умовиводи наводяться у рекламі та які операції мислення у свідомості споживача вона викликає?
 - 5) чи запам'ятовується реклама, завдяки яким прийомам?
 - 6) які асоціації, уявлення, образи виникають у свідомості споживача?
 - 7) які емоції відображені в цієї рекламі, які емоції вона викликає в споживача?
 - 8) які засоби психологічного впливу були використані у цій рекламі (переконування, навіювання, зараження, наслідування, маніпуляції)?
 - 9) на яку групу споживачів розрахована ця реклама?

Рекомендована література

Підручники та посібники [1-16]. Інші джерела:

1. Асмолов А.Г. Принципы организации памяти человека. Системно-деятельностный подход к изучению познавательных процесов. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. 104 с.
2. Выготский Л.С. Собр.соч.: В 6т. М.: Педагогика, 1982. Т.2. С. 381-392; Т.3. С.239–254.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. М.: Педагогика, 1989. Т.1. 320с.

ТЕМА 6. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ

1. Поняття емоції, рівні емоційних явищ людини, їх класифікація.
2. Особливості емоційної сфери людини.
3. Функції емоцій.
4. Поняття волі, структура вольової дії, вольові якості особистості.

Основні поняття теми: емоційно-вольові психічні процеси, емоції, почуття, емоційні стани, афект, стрес, настрій, страх, тривога, пристрась, фрустрація, воля, функції волі, вольова дія, локус контролю, вольові якості, сила волі.

Тематична інформація

Емоція – узагальнена чуттєва реакція, що виникає у відповідь на різні за характером екзогенні (ті, що йдуть з навколишнього середовища) та ендогенні (ті, що виходять із власних органів і тканин) сигнали, які обов'язково викликають певні зміни у фізіологічному стані організму.

П.Симонов сформулював основну формулу емоції:

$$E = f[P(I_{\text{необхідна інформація}} - I_{\text{наявна інформація}})]$$

П – потреба. Отже, емоцій у людини немає, якщо задоволено всі потреби (П=0), або коли вона цілком поінформована про те, як розвиватиметься ситуація ($I_{\text{необхідна інформація}} = I_{\text{наявна інформація}}$), а максимальна емоція, коли $I_{\text{наявна інформація}} = 0$.

Кожна емоція складається з двох компонентів:

- імпресивного, що характеризується переживанням суб'єктивної неповторності даної емоції;
- експресивного – мимовільні реакції організму, внутрішніх органів і систем, недиференційовані м'язові реакції (тремтіння, посилення тону), а також так звані виразні рухи, що мають крім усього іншого комунікативний, сигнальний характер (лемент, міміка, поза, інтонації голосу)

Класифікація емоцій. Є різні підходи до класифікації базових емоцій. Американський психолог Вудворте запропонував лінійну шкалу емоцій, що відбиває весь спектр емоційних проявів: 1. Любов, веселощі, радість. 2. Подив. 3. Страх, страждання. 4. Гнів, рішучість. 5. Відраза. 6. Презирство.

У класифікації американського психолога К.Ізарда виокремлено такі фундаментальні емоції: 1. Інтерес. 2. Радість. 3. Подив. 4. Горе, страждання і депресія. 5. Гнів. 6. Відраза. 7. Презирство. 8. Страх. 9. Сором і сором'язливість. 10. Провина.

Існують класифікації, в основі яких інші ознаки: • позитивні емоції, пов'язані з задоволенням потреб особистості; • негативні емоції – із незадоволенням її потреб.

Німецький мислитель Іммануїл Кант (1724–1804) поділяв емоції на: стенічні (радість, наснага, гнів) – збуджують, дають, підвищувальний м'язовий тонус, силу; астеничні (туга, сум) – розслаблюють людину, роблять її пасивною, замкнутою.

За тривалістю перебігу емоції поділяють на: • короткострокові (гнів, переляк); • тривалі.

Форми емоцій. У залежності від тривалості, інтенсивності, якості, предметності чи невизначеності, емоції поділяють на емоційні реакції, емоційні стани та почуття.

Емоційні реакції характеризуються високою швидкістю виникнення і швидкоплинністю; тривають хвилини; характеризуються яскраво вираженою якістю (модальністю) і знаком (позитивна чи негативна емоція), інтенсивністю і предметністю. Афект – бурхлива емоція великої інтенсивності (гнів, радість, горе, тривога, страх), що робить дезорганізуючу дію на перебіг, зокрема, пізнавальних психічних процесів.

Емоційні стани характеризуються: більшою тривалістю (години, дні), у нормі – меншою інтенсивністю. По своїй модальності емоційні стани можуть з'являтися у

формі роздратування, тривоги, благодущності, різних відтінків настрою – від депресивних станів до стану ейфорії. Однак найчастіше вони являють собою змішані стани.

Почуття – це стійкі емоційні переживання, зв'язані з якимсь визначеним об'єктом чи категорією об'єктів, що володіють особливим значенням для людини. Почуття відрізняються від емоційних реакцій і емоційних станів тривалістю – вони можуть тривати роками, а іноді і все життя, наприклад почуття любові чи ненависті. На відміну від станів, почуття – предметні, тобто вони завжди зв'язані з предметом чи дією з ним. Залежно від предмета виділяють:

- **моральні почуття** – відбивають ставлення індивіда до людей, суспільства, до себе. Наприклад, почуття обов'язку, патріотизму, симпатії, емпатії тощо;
- **інтелектуальні почуття** базуються на пізнавальній потребі індивіда. Наприклад, інтерес, допитливість, цікавість, здивування, розчарування тощо;
- **естетичні почуття** переживає індивід, який сприймає дійсність з погляду його уявлення про прекрасне або огидне. До естетичних почуттів належать також почуття комічного, гумору, трагічного, іронії;
- **практичні почуття** – це переживання людиною свого ставлення до діяльності (трудової, навчальної, спортивної тощо).

Емоційність – це стійкі індивідуальні особливості емоційної сфери даної людини. В.Д.Небиліцин запропонував при описі емоційності враховувати такі три компоненти:

- **Емоційна вразливість** – це чутливість людини до емоціогенних ситуацій, тобто ситуацій, здатних викликати емоції.
- **Емоційна лабільність** характеризується швидкістю переходу від одного емоційного стану до іншого.
- **Імпульсивність** визначається швидкістю, з якою емоція стає спонукальною силою вчинків і дій без їхнього попереднього обмірковування.

Емоційні реакції, стани і почуття можуть впливати на протікання пізнавальних психічних процесів, при цьому підвищувати, або знижувати ефективність пізнавальної діяльності людини.

Функції емоцій:

- функція попередження полягає в передбаченні біологічної чи особистісно значимої події;
- оцінка значимості (оцінка) для суб'єкта тієї чи іншої ситуації чи об'єктів у їхньому співвідношенні до його мотиваційної сфери;
- функція спрямування полягає в тому, що емоції не тільки сигналізують про потребу чи бажання, але і спрямовують суб'єкта їх задовільнити;
- заохочувальна функція полягає в тому, що після досягнення результатів, виконання дії, виникає позитивний емоційний стан, як винагорода за досягнення мети, що у свою чергу надалі спонукує до активності;
- синтезуюча функція емоцій виявляється в існуванні так званих афективних когнітивних комплексів – сукупності образів, зв'язаних із ситуацією, у якій виникло сильне емоційне переживання. Будь-який із об'єктів даної ситуації може збудити пережиту емоцію, наприклад, речі близької людини, місця зустрічі з ним, бачені разом з ним картини і т.д. викликають сум після його втрати;
- функція мобілізації органів дії яскраво виявляється в стані афекту, коли людина робить дії, які перевищують її звичайні можливості;
- комунікативну функцію виконують не самі по собі емоції, а ті виразні рухи, що їх супроводжують. Умовні форми прояву емоцій і почуттів можуть відрізнятися у

різних культурах, однак «мова» виразних рухів, що супроводжують фундаментальні емоції і почуття, універсальна, саме тому люди можуть зрозуміти емоційні переживання будь-якої людини, що живе на планеті, такі як страх, подив, любов, радість, тривога і т.д.

Воля – свідомо організатор і саморегуляція людиною своєї діяльності і поведінки, спрямована на подолання труднощів при досягненні поставлених цілей.

Функції волі: • спонукальна – забезпечується активністю людини; • гальмівна – виявляється в ситуативному стримуванні небажаних виявів емоцій, дій і вчинків, які не відповідають світогляду і моральним переконанням особистості.

Для диференціювання різних способів покладання відповідальності американський психолог Джуліан Роттер обґрунтував поняття «локус контролю» – індивідуальна якість людини, яка характеризує її схильність приписувати відповідальність за наслідки своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний локус контролю) чи внутрішнім станам і переживанням (інтернальний локус контролю).

Вольовий акт (дія) – складний, багатоступінчастий процес, що включає потребу (бажання), мотивацію поведінки, усвідомлення потреби, боротьбу мотивів, вибір способу виконання, виконання, контроль виконання.

Вольове зусилля – форма емоційного стресу, який мобілізує внутрішні ресурси організму, створює додаткову мотивацію дії і переживається людиною як стан значного напруження.

Вольові якості - відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої регуляції поведінки, її самоконтролю:

- **цілеспрямованість** – це свідомо й активна спрямованість особистості на визначений результат діяльності;
- **ініціативність** – здатність та схильність до активних і самостійних дій;
- **самостійність** – свідомо й активна установка особистості не піддаватися впливу різних чинників, діяти на основі власних поглядів, переконань;
- **рішучість** – уміння приймати і перетворювати у життя швидкі, обґрунтовані і тверді рішення;
- **енергійність** – це концентрація всіх сил для досягнення поставленої мети;
- **наполегливість** – мобілізація сил для тривалої боротьби з труднощами з метою досягнення конкретного результату;
- **організованість** – здатність розумно планувати і упорядковувати хід усієї своєї діяльності;
- **дисциплінованість** – свідоме підпорядкування своєї поведінки загальноприйнятим нормам, вимогам ведення справи;
- **самоконтроль** – уміння контролювати свої дії і спрямовувати свою поведінку рішенням свідомо поставлених задач;
- **принциповість** виявляється в умінні людини керуватися у своїх діях і вчинках стійкими принципами і твердими переконаннями, в істинності яких вона впевнилася і які прийняла як керівництво до дії.

Сила волі – сукупність позитивних якостей волі.

Абулія – психопатологічний синдром, який характеризується загальною в'ялістю, відсутністю будь-якої ініціативи, прагнення до діяльності, послабленням волі.

Апраксія – порушення здатності виконувати доцільні звичні дії і рухи, що виникає при ураженні окремих ділянок головного мозку.

Завдання для самостійної роботи

I. Завдання для самоконтролю основних теоретичних положень та подальшого опрацювання теми.

1. Яка відмінність між емоціями та почуттями?
2. У чому проявляється суб'єктивність переживань?
3. Проаналізуйте психологічні та фізіологічні механізми емоцій.
4. Проаналізуйте функції емоцій.
5. Охарактеризуйте функції волі.
6. Розкрийте основні ознаки волі як психічного явища.
7. Розкрийте структуру вольового акту.
8. Проаналізуйте вплив волі на діяльність людини.
9. Розкрийте шляхи формування волі.
10. У чому полягає слабкість волі і якими є її причини?
11. Охарактеризуйте види локусу контролю.

II. Завдання для роздумів.

1. Обґрунтуйте, яка відмінність між емоціями і почуттями.
2. Яку роль відіграють в емоціях органічні відчуття?
3. У чому виявляється суб'єктивність переживань?
4. Іноді дорослі, спілкуючись із дітьми, вживають такі висловлювання: «У тебе, як завжди, в голові самі тільки дурниці», «Я нічого кращого від тебе і не чекав». Чи завжди подібні зауваження можуть дати позитивний ефект? На формування яких якостей дитини це впливає?
5. Чи є сильна воля основною якістю «харизматичної особистості»?
6. Миколу несподівано викликали до дошки. Він не має жодного уявлення про що говорити, відчуває, як калатає серце і пітніють долоні. В якій фазі стресу він перебуває?
7. Які прийоми роботи над собою можуть сприяти формуванню вольових якостей?
8. Про яку якість почуттів йдеться в наведеному уривку з листа юнака до дівчини: «Я не знаю, - пише юнак дівчині, люблю я тебе чи ненавиджу. Мені здається, що ці почуття в мені дивним чином перемішані»?
9. Обґрунтуйте відмінності у переживаннях стресу і афекту.
10. Чому в однакових умовах виховання в сім'ї у дітей нерідко розвиваються різні вольові якості?

III. Дослідницькі завдання.

1. Проаналізуйте різні джерела і підготуйте реферат на одну з тем: «Стреси в житті людини: причини виникнення і шляхи подолання», «Характеристика емоційно-вольових властивостей особистості», «Функції афективної сфери в житті особистості».
2. За допомогою дослідницьких методик визначте особливості своєї емоційно-вольової сфери, результати відобразіть у формі самохарактеристики.
3. Проведіть дослідження однієї з основних емоцій людини (цікавість; відраза; радість; презирство; здивування; страх; страждання; сором; гнів; провинна; сором'язливість) за такою орієнтовною схемою аналізу:
 - 1) зовнішній прояв обраної емоції у міміці, пантоміміці, голосі. Опишіть словами обличчя, поставу, людини, що переживає цю емоцію та додайте зображення - малюнок, схему або фотографію;
 - 2) за яких умов зазвичай виникає ця емоція, які біологічні, мотиваційні, соціальні функції вона має?

- 3) які фізіологічні зміни супроводжують цю емоцію, як це може вплинути на здоров'я людини, на її діяльність?
- 4) Чи піддається ця емоція саморегулюванню, як саме людина може контролювати цю емоцію?
4. Підготуйтеся до дискусії на тему: «Чи треба стримувати свої емоції?»
5. Складіть опитувальник (анкету, питання для бесіди) за допомогою яких можна було б вивчати вольові якості людини, що проходить співбесіду для працевлаштування за вашим фахом. При виконанні завдання можна використовувати вже відомі методики дослідження волі.

Рекомендована література

Підручники та посібники [1-16]. Інші джерела:

1. Ананьев Б.Г. Избр.психол.тр.: В 2 т. М.: Педагогика, 1980. Т.2. С. 82-102.
2. Асмолов А.Г. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа. М.: Узд.-во Моск. ун.-та, 1990. С. 307–366.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. М.: Педагогика, 1989.Т.2. С. 140-181.

ТЕМА 7. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛЮДИНИ

1. **Темперамент як характеристика динамічності психіки.**
2. **Характер та його структура.**
3. **Здібності як умова успішної діяльності.**

Основні поняття теми: темперамент, тип вищої нервової діяльності, властивості темпераменту, характер, риси характеру, акцентуація, задатки, здібності, обдарованість, талант, геніальність.

Тематична інформація.

Темперамент (лат. устрій, узгодженість) – сукупність індивідуальних психічних якостей, що характеризує динамічний та емоційний аспекти поведінки людини і виявляється в її діяльності та спілкуванні.

Уперше науковий підхід до з'ясування фізіологічних основ темпераменту застосував І.Павлов. Він довів, що нервові процеси в корі головного мозку характеризуються певними властивостями, які, поєднуючись, утворюють *типи вищої нервової діяльності (типи нервової системи)*. Такими властивостями є **сила, рівноваженість і рухливість** процесів збудження і гальмування. *Сила* нервової системи виявляється в здатності витримувати сильні тривалі або часто повторювані збудження, не переходячи в стан гальмування. *Урівноваженість* нервових процесів – це рівень балансу між процесами збудження і гальмування. Не завжди ці процеси відповідають один одному. Ступінь урівноваженості може бути різним. *Рухливість* нервових процесів визначається легкістю переходу від збудження до гальмування і навпаки. І.Павлов виділив чотири типи нервової системи:

- сильний, нерівноважений - **холерик**;
- сильний, урівноважений, рухливий - **сангвінік**;
- сильний, урівноважений, інертний - **флегматик**;
- слабкий - **меланхолік**.

Властивості темпераменту:

- **сензитивність** (лат. чутливий) визначається найменшою силою зовнішніх впливів, необхідною для виникнення психічної реакції людини. Високосензитивні

люди є дуже вразливими, сором'язливими, замкнутими, тривожними, їм властива висока вимогливість до себе і знижений рівень домагань. Низькосензитивним особам властиві протилежні риси;

- **реактивність** залежить від характеру емоційної реакції індивіда на зовнішні та внутрішні впливи. Високореактивні люди є імпульсивними. Малореактивні – завжди помірковані, стримані, намагаються спрогнозувати й оцінити наслідки своїх дій;

- **активність** характеризується енергією впливу людини на навколишній світ і подолання перешкод на шляху до мети. Активна людина завжди чимось зайнята, постійно рухається, динамічна в діях і мовленні. Пасивній людині притаманні апатія і бездіяльність;

- **пластичність** – показник гнучкості, легкості пристосування людини до нових умов. Особи з високою пластичністю легко й швидко пристосовуються до нових людей і обставин, змінюють вид діяльності, менше конфліктують з колегами;

- **ригідність** (лат. твердий, заціпенілий) – це показник інертності, нечутливості до змін зовнішніх впливів;

- **екстраверсія та інтроверсія** розрізняються більшим/меншим впливом на реакцію людини – зовнішні враження у певний момент (екстраверти) чи образи, уявлення, думки, пов'язані з минулим і майбутнім (інтроверти). Екстравертам властива імпульсивність у діях, ініціативність, комунікабельність, гнучкість поведінки. Інтроверти зосереджуються на власних внутрішніх переживаннях і не цікавляться тим, що відбувається навколо. Екстраверсія ґрунтується на сильному типі нервової системи, інтроверсія – на слабкому;

- **емоційність** – властивість темпераменту, що вказує на швидкість виникнення і перебігу емоцій (емоційно нестійкі, емоційно стійкі люди);

- **резистентність** – ступінь здатності опиратися негативним або несприятливим обставинам.

Психологічна характеристика типів темпераменту:

- **Сангвінік.** Характерна підвищена реактивність. Емоції виникають швидко, є сильними, але нетривалими, легко змінюються на протилежні. У колі друзів завжди рухливий, веселий та життєрадісний. Переважає оптимістичний настрій. Має добре розвинену міміку й виразні рухи; дуже ініціативний, енергійний і працьовитий; цікавить усе нове, тому з великим бажанням береться за нову справу, віддається їй і може зробити багато, якщо справа виявилася для нього цікавою. Активність і реактивність збалансовані. Сангвініки легко пристосовуються до будь-яких нових обставин, енергійні, веселі й комунікабельні, організатори різних цікавих справ, лідери компаній. Сангвінік – екстраверт, у більшості випадків його поведінку зумовлюють зовнішні впливи, а не внутрішні переживання.

- **Холерик.** Висока реактивність і активність, причому реактивність переважає над активністю. Неврівноваженість процесів збудження і гальмування в корі великих півкуль може призводити до зриву нервової системи з боку гальмування. Характерна циклічність у роботі. Він може цілком віддаватися справі, енергійно долати труднощі на шляху до мети і раптом припинити роботу. Так буває тоді, коли вичерпуються сили, втрачається віра у свої можливості. Це є наслідком нерівноваженості нервової системи. Холерик – екстраверт, його поведінка переважно зумовлена впливом зовнішніх обставин, а не внутрішніми переживаннями.

- **Флегматик.** Властиві низька сензитивність та реактивність, тому він повільно реагує на подразники. Емоції виникають також повільно, але відзначаються значною силою, стійкістю, тривалістю, стриманістю в зовнішніх проявах. За висловом І.Павлова, флегматик – спокійний, врівноважений, настирливий і

наполегливий працівник, з високим рівнем зосередженості і працездатності. Високу продуктивність праці виявляє при виконанні добре освоєної (нерідко монотонної) роботи. Йому важко знайомитися з новими людьми, знаходити спільні зі співрозмовником теми для спілкування. Має небагатослівне мовлення, тихий і часто невиразний голос, збіднену міміку, повільні рухи.

- **Меланхолік.** Характерні слабкість нервових процесів збудження і гальмування. Меланхолік дуже вразливий, сором'язливий, легко ображається навіть з незначного приводу, плаксивий, замикається в собі. Потрапляючи в нові умови, розгублюється, не знає, як себе поводити, червоніє, мовчить. У нього виникає позамежеве гальмування. Переживання меланхоліка є дуже стійкими і зовні слабо вираженими. Це високотривожний і невпевнений у собі тип. Важко знайомитися з людьми, коло спілкування дуже звужене. Висока чутливість нервової системи спричиняє швидке виснаження, тому меланхолік малопрацездатний, швидко втомлюється. Однак в знайомих і спокійних обставинах, якщо діяльність добре освоєна, може справлятися зі складними завданнями. Особливо любить спокійну, монотонну роботу.

Характер (з грецької риса, ознака, особливість) – це складне, індивідуально своєрідне поєднання рис людини, яке формується в процесі її розвитку під впливом умов життя та виховання і проявляється в поведінці.

Структура характеру. Вчені нарахували більше 1500 різних рис характеру. Проте ці риси не ізольовані одна від одної, а взаємопов'язані й утворюють цілісну структуру. Так, скромність і сором'язливість, як правило, поєднуються з тактовністю і поступливістю, а зарозумілість та пихатість – з недобррозичливим, неуважним і зверхнім ставленням до людей. Такі системи взаємопов'язаних властивостей називають **симптомо-комплексами**. Б.Теплов запропонував виділяти в структурі характеру чотири симптомокомплекси, які виражають ставлення особистості:

- **до суспільства, колективу, окремих людей:** товариськість, колективізм, ввічливість, чуйність, тактовність, доброзичливість, щирість, повага, замкнутість, безтактність, грубість, жорстокість, брехливість, безцеремонність та ін.;

- **до себе:** самокритичність, самоповага, вимогливість, суворість, зарозумілість, гордість, хвальковитість та ін.;

- **до праці:** працездатність, працьовитість, сумлінність, упертість, лень, безвідповідальність та ін.;

- **до речей:** акуратність, бережливість, неохайність, недбайливість та ін.

Структура характеру визначається не тільки взаємозв'язком окремих властивостей, а й властивостями, притаманними характеру загалом - **глибиною, активністю** (визначається ступенем протидії зовнішнім обставинам), **стійкістю** (мінливістю), **пластичністю**.

Типологія характерів: У деяких людей окремі риси характеру виявляються дуже яскраво. Таку домінантність певних рис людини називають їх акцентуацією.

Виділяють такі основні типи акцентуації характеру (К.Леонгард, А.Личко):

- **людям демонстративного типу** властиве прагнення будь-якою ціною виділитися з-поміж інших, викликати захоплення чи співчуття, бути в центрі уваги. У них спостерігається високий егоцентризм, позерство, видавання бажаного за дійсне;

- **у представників нестійкого типу** слабо розвинуті вольові якості, а тому вони часто потрапляють під вплив інших. Мають підвищений потяг до розваг, різних компаній, ліниві, схильні до бездіяльності. У житті не ставлять віддалених цілей. Намагаються уникати труднощів, у них є потяг до пияцтва і вживання наркотиків;

- індивіди, що належать до **некерованого типу**, дуже імпульсивні в діях і вчинках. У спілкуванні завжди намагаються нав'язати свою думку. Нетерплячі до заперечень і схильні до конфліктної поведінки;

- **педантизм** виявляється у крайньому, нічим не виправданому формалізмі при вирішенні справи;

- **неврастенічний тип** найчастіше зустрічається серед дітей підліткового віку. Їм властиві підвищена дратівливість і легка втомлюваність, висока недовірливість і погане самопочуття. Вони емоційно нестійкі, схильні до афектних реакцій;

- **екзальтовані** особистості надмірно захоплюються, вихваляють те, що на це не заслугоує, легко збуджуються, їх реакції на вчинки свої або інших людей загострено емоційні;

- представникам **екстравертного типу** властиві постійна спрямованість на діяльність і спілкування, велика балакучість, хвальковитість, непостійність у захопленнях, інтересах, висока емоційна збудливість, яка виникає внаслідок зовнішніх впливів, конформізм у поведінці;

- **інтровертний тип** зосереджений на своєму внутрішньому світі. Зовнішній світ для його представників має другорядне значення. Вони замкнуті, повільно і важко пристосовуються до нових обставин, високотривожні, невпевнені в собі, некомунікабельні;

- **сензитивний тип** в основному зустрічається серед підлітків. Таким дітям властиві велика сором'язливість, лякливість, емоційна нестійкість, невпевненість, висока самокритичність. Вони важко пристосовуються до нового середовища і нових людей. Замкнуті, уникають веселих компаній, не беруть участі в ризикованих розвагах ровесників;

- **тривожний тип** в усьому вбачає небезпеку, виявляє підвищену боязкість, розгубленість.

Здібності – індивідуально-психологічні особливості, що виявляються в діяльності, є умовами її успішного виконання і спричиняють відмінності в динаміці оволодіння необхідними для людини знаннями, навичками і вміннями.

Природною основою для розвитку здібностей людини є вроджені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи – задатки. На основі одних і тих самих задатків можуть формуватися різні здібності, залежно від інтересів індивіда і сфери його діяльності.

Види здібностей. За змістом і характером діяльності: *загальні* (виявляються у всіх сферах діяльності, здібності до навчання, праці, загальні розумові здібності та ін.); *спеціальні* (виявляються лише в певних видах діяльності, вокальні, спортивні, музичні, художні, математичні, літературні, наукові та ін). Такий поділ є умовним, бо між загальними і спеціальними здібностями існує тісний зв'язок.

Високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей, що є передумовою творчих досягнень, називають обдарованістю.

Талант – поєднання високорозвинених спеціальних здібностей, яке дає людині змогу створювати такі продукти діяльності, що виділяються новизною, досконалістю і мають високу суспільну значущість.

Геніальність – найвищий ступінь розвитку здібностей, що виявляється в творчій діяльності, результати якої мають історичне значення.

Завдання для самостійної роботи

I. Завдання для самоконтролю основних теоретичних положень та подальшого опрацювання теми.

1. Охарактеризуйте відмінності між поняттями «властивість нервової системи», «тип нервової системи», «темперамент».
2. Назвіть типологічні ознаки темпераменту за І.І.Павловим.
3. Які особливості поведінки людей різного темпераменту в однакових ситуаціях? Наведіть приклади.
4. Визначте місце і роль характеру в структурі особистості.
5. Проаналізуйте відмінності між темпераментом і характером людини.
6. Які компоненти можна виокремити в структурі характеру?
7. У чому виявляється акцентуація характеру особистості?
8. Чи може характер впливати на особливості прояву темпераменту?
9. Розкрийте умови та закономірності формування характеру людини.
10. Який існує зв'язок між здібностями та знаннями, вміннями і навичками?
11. Чи впливають вроджені задатки на майбутні здібності людини?
12. Чим відрізняються обдарованість, талант і геніальність?
13. Чи визначають вроджені задатки вид майбутніх спеціальних здібностей?
14. Дайте характеристику художнього, мислительного та середнього типів нервової діяльності.
15. Назвіть особливості поведінки екстраверта та інтроверта.

II. Завдання для роздумів.

1. Поясніть, як проявляються компенсаторні особливості психіки людини в індивідуальному стилі діяльності.
2. Чи можна за бажанням змінити тип темпераменту?
3. Чи завжди динаміка поведінки людини адекватно характеризує її темперамент?
4. Якою має бути тактика педагогічного підходу до дітей різного темпераменту?
5. Як ви розумієте народний вислів «Формувати характер треба тоді, коли дитина лежить ще впоперек ліжка, а не вздовж».
6. У народному прислів'ї сказано: «Посієш вчинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю». Про яку закономірність характеру йдеться?
7. Перевірте, чи є помилки у наведеному тексті: «Якщо спробувати коротко виразити суть відмінностей між темпераментом, характером і особистістю, то можна сказати, що властивості темпераменту відображають те, чому людина діє певним чином, риси характеру – що саме вона робить, а якості особистості – те, як вона це робить».
8. Чому високоосвічені інтелігентні порядні люди, як правило, мають значно менші матеріальні цінності, ніж хитрі, не порядні?
9. Які особливості здібностей виявлялися в тому, що геніальний Ейнштейн часто забував день народження своїх дітей?
10. Чим можна пояснити, що геніальні люди не завжди були визнані за їх життя?
11. Прочитайте притчу і поясніть, якими повинні бути умови, щоб людина могла розвинути свої задатки і перетворити їх на здібності: «Дуже допитливий чоловік хотів з'ясувати, хто був найвидатнішим полководцем усіх часів і народів. Йому сказали, що найкращий уже помер і піднісся на небо. Біля райських воріт чоловік звернувся до апостола Петра з проханням допомогти в пошуках. Апостол вказав на душу, яка стояла неподалік.
 - Вибачте, цього чоловіка я знав у земному житті. Він був шевцем.
 - Правильно. Але якби він став полководцем, то без сумніву, перевершив би всіх».
12. Які характеристики спрямованості особистості є важливими в роботі менеджера, митника, економіста, бухгалтера, маркетолога, товаровознавця, фінансиста тощо?

Ш. Дослідницькі завдання.

1. Проаналізуйте різні джерела і підготуйте реферат на одну з тем: «Типологічні теорії особистості», «Самооцінка та рівень домагань особистості», «Типології характеру», «Фізіологічні основи темпераменту», «Темперамент і діяльність», «Загальні та спеціальні здібності», «Типологія особистості за К.Г.Юнгом», «Конституціональні теорії темпераменту», «Здібності до керівної діяльності».

2. Напишіть ґрунтовну психологічну характеристику на людину (можна на себе), в якій були б представлені такі блоки її особистості - спрямованість, темперамент, характер, здібності.

3. Складіть опитувальник (анкету, питання для бесіди), за допомогою яких можна було б вивчати спрямованість людини, що проходить співбесіду для працевлаштування за вашим фахом. При виконанні завдання можете використовувати вже відомі методики дослідження спрямованості, мотивації. Людей якої спрямованості, на вашу думку, не бажано приймати на роботу за вашим фахом?

4. Обґрунтуйте, якими якостями були наділені яскраві особистості в історії людства і нашої держави, чому за ними йшли інші?

5. Визначте умови формування професійної «Я-концепції» майбутнього фахівця.

Рекомендована література

Підручники та посібники [1-16]. Інші джерела:

1. Асмолов А.Г. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа. М.: Узд.-во Моск. ун.-та, 1990. 366 с.
2. Барков В.І., Тютюнников А.М. Як визначити творчі здібності дитини. К.: Україна, 1991. 80 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. М.: Педагогика, 1989. Т.2. С. 211-236.

Змістовий модуль 2. Основи педагогіки

ТЕМА 8. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІКИ

1. **Об'єкт, предмет, завдання, основні категорії педагогіки. Основні етапи становлення педагогіки та виокремлення її як самостійної науки.**
2. **Педагогічна наука і педагогічна практика.**
3. **Педагогічний процес: суть, структура, закономірності, принципи.**
4. **Галузі та міжпредметні зв'язки педагогіки.**
5. **Система освіти в Україні. Структура управління освітою в Україні.**
6. **Принципи освітньої політики України. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес.**

Основні поняття теми: педагогіка, народна педагогіка, етнопедагогіка; педагогічний процес: навчання, розвиток, виховання, формування особистості; педагогічна теорія і педагогічна практика, галузі педагогіки, освіта як багатоаспектне поняття, система освіти в Україні

Тематична інформація

Педагогіка – наука, що вивчає процеси навчання, виховання, розвитку і формування особистості.

Об'єктом педагогіки є педагогічний процес.

Предметом педагогіки є процес становлення і розвитку особистості в умовах її навчання та виховання.

Завдання педагогіки: вивчення й обґрунтування законів і закономірностей формування та розвитку людської особистості, розробка на цій основі теоретико-

методологічних і методичних основ виховання як спеціально організованого педагогічного процесу.

Основні категорії педагогіки:

Педагогічний процес – це динамічна система, що об'єднує процеси виховання, навчання, розвитку і формування особистості учня.

Схематично $ПП=ПН+ПВ+ПР+ПФ$.

Мета педагогічного процесу – гармонійний розвиток особистості. Процеси розвитку і формування особистості відбуваються синхронно з процесами навчання і виховання.

Навчання – цілеспрямована взаємодія вчителя та учнів, у процесі якої відбувається засвоєння знань, розвиток пізнавальних процесів, формування практичних умінь і навичок, виховання особистісних якостей на основі моральних цінностей.

Виховання – це цілеспрямований і організований процес формування особистості під впливом і зовнішніх, і внутрішніх чинників.

Освіта – процес і результат засвоєння учнями систематизованих знань, умінь і навичок, формування на їх основі наукового світогляду, моральних та інших якостей особистості, розвиток її творчих сил і здібностей.

Самовиховання – діяльність людини, спрямована на перетворення власної особистості. Самовиховання як самовдосконалення здійснюється в різних сферах: інтелектуально-духовній, морально-вольовій, естетичній, фізичній та ін.

Перевиховання – виправлення відхилень, вад, негативних наслідків, допущених у вихованні особистості.

Терміном «педагогіка» позначають дві сфери людської діяльності, спрямовані на виховання людини – педагогічну науку і педагогічну практику.

Педагогічна теорія досліджує закони та закономірності виховання, обґрунтовує його теоретико-методологічні основи, накопичує теоретичні знання (про цілі, завдання, зміст, технології, особливості виховання, навчання, розвитку людей різних вікових груп) і професійні уміння прогнозувати, проектувати і здійснювати педагогічний процес.

Об'єктом педагогічної практики є взаємодія учасників педагогічного процесу, тобто вчителя та учнів, а предметом – механізми цієї взаємодії, тобто методи (прийоми), засоби, технології навчання та виховання, зумовлені поставленою метою.

Систему педагогічних наук утворюють галузі: загальна педагогіка, народна педагогіка, етнопедагогіка, вікова педагогіка (дошкільна, шкільна, педагогіка дорослих); історія педагогіки; соціальна педагогіка; спеціальна, або корекційна педагогіка; прикладні галузі педагогіки охоплюють усі сфери життя сучасної людини: педагогіка сім'ї, медична, спортивна, інженерна та ін.

Основні напрями сучасної української національної педагогіки:

- **педагогіка співпраці** передбачає спільну діяльність вчителя й учня, метою якої є особистісний розвиток школярів;

- **особистісно орієнтована педагогіка** покликана максимально наблизити зміст і методику навчально-виховного процесу до інтересів, нахилів, потреб, життєвих цілей особистості школяра;

- **педагогіка життєтворчості** проголошує необхідність творчого підходу до організації навчально-пізнавальної та позанавчальної діяльності школярів;

- **педагогіка толерантності** спирається на такий важливий принцип, як терпимість до чужих думок і вірувань.

Освіта як багатоаспектне поняття. Освіту розглядають у таких взаємопов'язаних аспектах:

- освіта як система;

- освіта як процес;
- освіта як результат процесу;
- освіта як цінність.

Види освіти:

- **загальна освіта** – сукупність знань основ наук про природу, суспільство, людину, її мислення, мистецтво, а також відповідних умінь і навичок, необхідних кожній людині;

- **політехнічна освіта** – сукупність знань про основні галузі та наукові принципи виробництва, оволодіння загально технічними вміннями, необхідними для участі в продуктивній праці;

- **професійна освіта** – сукупність знань, практичних умінь і навичок, необхідних для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності.

Мета національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 рр.:

- підвищення рівня і доступності якісної освіти для громадян України відповідно до вимог інноваційного розвитку економіки, сучасних потреб суспільства і кожного громадянина;

- забезпечення гармонійного розвитку людини як найвищої цінності суспільства.

Стратегічні напрями розвитку освіти: оновлення законодавчо-нормативної бази системи освіти; оптимізація структури системи освіти; модернізація змісту освіти на засадах компетентнісного підходу, переорієнтації на цілі сталого розвитку; забезпечення умов для збереження здоров'я дітей і молоді; підвищення якості освіти на інноваційній основі; створення системи національного виховання, розвитку та соціалізації дітей та молоді; забезпечення доступності та безперервності освіти; інформатизація освіти; розвиток наукової та інноваційної діяльності в освіті; удосконалення бібліотечно-інформаційного забезпечення педагогічної науки, освіти і практики України; створення національної системи моніторингу якості освіти; підвищення соціального статусу педагогів; створення сучасної матеріально-технічної бази системи освіти; інтегрування національної системи освіти у європейський і світовий освітній простір.

Завдання для самостійної роботи

I. Завдання для самоконтролю основних теоретичних положень та подальшого опрацювання теми.

1. Що є об'єктом дослідження педагогіки і які проблеми вона розробляє?
2. Розкрийте суть предмета педагогічної науки.
3. Сформулюйте основні категорії педагогіки.
4. Які завдання педагогіки?
5. Що спільного і відмінного між педагогічною наукою і педагогічною практикою?
6. Схарактеризуйте структуру та галузі педагогіки.
7. Яке значення мають зв'язки педагогіки з іншими науками для розробки теорії виховання?
8. Який зв'язок між філософією та педагогікою?
9. Назвіть основні види освіти.
10. Охарактеризуйте загальну освіту.
11. Розкрийте суть політехнічної та професійної освіти.
12. Які основні тенденції розвитку системи освіти XXI століття?

II. Завдання для роздумів.

1. Доведіть, що праці Я.А.Коменського заклали основу для утвердження педагогіки як самостійної науки.

2. У чому полягає гуманізація, гуманітаризація, національна спрямованість освіти, відкритість системи освіти, перетворення позиції педагога і позиції учня в особистісно-рівноправні стосунки, безперервність освіти, оцінка результату діяльності системи освіти по виходу, нероздільність навчання і виховання у процесі освіти?

3. Ваше ставлення до висловлювання: «Освіта та виховання мають допомогти пізнати себе, щоб надалі служити людям і Вітчизні» (Г.Сковорода).

4. Ваше ставлення до поглядів Ж.Ж.Руссо, який не допускав порівняння дитини з іншими дітьми («жодних суперників, ніякого змагання, навіть у бігу. Нехай дитина змагається сама з собою, тобто порівнює те, що вона зробила вчора, з тим, що вона зробила сьогодні, не порівнюючи свої успіхи з успіхами інших»).

III. Дослідницькі завдання.

1. Проаналізуйте сформульовані в різних посібниках з педагогіки тлумачення категорій «виховання», «навчання» та «освіта». Виберіть з них ті, які, на вашу думку, найвдаліше характеризують суть означуваних ними педагогічних явищ. Обґрунтуйте свій вибір.

2. Випишіть зі статті К.Д. Ушинського «Про користь педагогічної літератури» судження про роль педагогічної науки в успішності педагогічної діяльності.

3. Ознайомтеся із концептуальними положеннями про педагогічну діяльність, навчання і виховання за працями В.Сухомлинського.

4. Законспекуйте основні положення «Концепції національного виховання». Доведіть соціальне значення принципів національного виховання як основи удосконалення процесу виховання у сучасній школі.

5. Ознайомтеся із Законом України «Про освіту», випишіть завдання загальноосвітніх навчально-виховних закладів із забезпечення виховання школярів.

6. Користуючись фактами сучасного життя, обґрунтуйте зростаючу роль навчання й виховання та вплив соціальних чинників на формування громадянина України.

7. Законспекуйте та охарактеризуйте особливості становлення та розвитку педагогічної думки.

Період	Видатні освітні діячі	Основні педагогічні погляди та можливі недоліки
--------	-----------------------	---

8. Законспекуйте та проаналізуйте деякі питання теми за джерелом: Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки. (Мета і пріоритетні напрями Національної стратегії розвитку освіти).

9. Складіть три тестових завдання з теми. Перевірте їх ефективність на прикладі своїх колег.

10. Проаналізуйте різні джерела і підготуйте реферат на одну з тем:

«Педагогічні погляди учених-філософів Давньої Греції та Риму (на вибір студента – Сократ, Демокрит, Платон, Аристотель, Квінтіліан та ін.)»;

«Педагогічні погляди освітніх діячів епохи Відродження (на вибір студента – Ян Амос Коменський, Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Йоганн Генріх Песталоцці, Йоганн-Фрідріх Герbart, Фрідріх-Вільгельм-Адольф Дістервег)»;

«Педагогічні погляди основних представників освіти Закарпаття ХІХ ст. – ХХ ст. (Олександр Духнович, Августин Волошин та ін.)»;

«Педагогічні погляди видатних вітчизняних діячів освіти ХІХ ст. – ХХ ст. (К.Д.Ушинський, А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський та ін.)».

Рекомендована література

Підручники та посібники [1-16]. Інші джерела:

1. Антологія педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н.Калиниченко. М.: Педагогика, 1988. 640 с.
2. Бех І.Д. Принципи сучасної освіти // Педагогіка і психологія. 2005. № 4. С. 5-27.
3. Гомоннай В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.). Ужгород: Вид.-во «Закарпаття», 1992. 291 с.
4. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія / Уклад. Є.І.Коваленко, Н.І. Белкіна. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 664 с.
5. Коменский Я.А. Великая дидактика // Избранные педагогические произведения в 2-х т. Т.1. М., 1982. С. 242–477.
6. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української школи і педагогіки. К.: Знання, 2003. 450 с.
7. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям. К.: Рад школа, 1988. 254 с.
8. Українська педагогіка в персоналіях: У двох частинах / За ред. О.В.Сухомлинської. К.: Либідь, 2005. 624 с.

ТЕМА 9. ТЕОРІЯ ОСВІТИ І НАВЧАННЯ (ДИДАКТИКА)

1. **Дидактика як загальна теорія освіти і навчання, предмет та основні завдання.**
2. **Поняття змісту освіти. Державні нормативні документи, що визначають зміст освіти.**
3. **Процес навчання: суть, основні функції, структура, закономірності та принципи.**
4. **Методи, форми і засоби навчання.**

Основні поняття теми: педагогіка, дидактика, викладання, основні категорії дидактики (викладання, учіння, навчання, освіта, знання, уміння, навички, мета, зміст, організація, види, форми, методи, засоби, результати/продукти навчання та ін.), загальна освіта, політехнічна освіта, професійна освіта; зміст освіти, базовий навчальний план середньої школи, державний стандарт освіти, державний компонент, шкільний компонент, навчальна програма, підручник, навчальний посібник, навчальний предмет, внутріпредметні зв'язки, міжпредметні зв'язки; процес навчання, компоненти процесу навчання (цільовий, стимулювально-мотивувальний, змістовий, операційно-діяльнісний, контрольовано-регулювальний, оцінно-результативний); закон та закономірність, закономірність навчання, принцип та правило навчання; розповідь, лекція, інструктаж, бесіда, наочність, ілюстрація, демонстрація, спостереження, вправа, запитання, задача, лабораторна та практична робота, пояснення, індукція, дедукція, диспут, дискусія, перевірка, оцінювання, опитування, іспит.

Тематична інформація.

Дидактика як загальна теорія освіти і навчання розглядає загальні положення й закономірності, що стосуються вивчення всіх предметів. Часткові методики, використовуючи висновки та рекомендації дидактики, обґрунтовують організацію навчання з окремих навчальних предметів, тобто розкривають специфіку їх викладання.

У структурі дидактичної теорії можна виділити такі компоненти: процес навчання, зміст освіти, цілі і завдання освіти, принципи і закономірності навчання, методи навчання, форми організації навчання, контроль і оцінку результатів навчання.

Об'єктом дидактики є навчання як особливий вид діяльності, спрямований на передачу підростаючим поколінням соціального досвіду, його засвоєння, творче відтворення.

Предметом дидактики є зв'язок викладання (діяльності вчителя) й учіння (пізнавальної діяльності учня), їх взаємодія.

Основні функції дидактики:

- *теоретична* (діагностична, прогностична) – обґрунтування, систематизація й узагальнення педагогічного досвіду, закономірностей і механізмів розвитку особистості в процесі навчання;
- *практична* (нормативна, інструментальна) – передбачає розробку проекту педагогічної діяльності, змісту, методів, форм навчання відповідно до поставлених дидактичних цілей.

Актуальні завдання дидактики:

1. Визначення педагогічних основ змісту освіти:
 - оптимальне поєднання гуманітарної та природничо-математичної складових освіти, теоретичних і практичних компонентів, класичної спадщини та сучасних досягнень наукової думки, органічний зв'язок з національною історією, культурою, традиціями;
 - відбір і структуроутворення навчального матеріалу на засадах диференціації;
 - створення інтегрованих курсів, пошук інших підходів до структуроутворення знань як засобу цілісного розуміння та пізнання світу;
 - вироблення єдиних державних стандартів освіти.
2. Дослідження закономірностей і принципів навчання, а також шляхів підвищення розвивального та виховного впливу на учнів.
3. Вивчення закономірностей навчально-пізнавальної діяльності учнів та шляхів її активізації у процесі навчання.
4. Розробка системи загальнопедагогічних методів навчання і умов їх найефективнішого застосування; нових педагогічних, інформаційних технологій.
5. Визначення й удосконалення організаційних форм навчальної роботи в освітньо-виховних закладах та ін.

Термін «**дидактика**» до наукового обігу увів **Вольфганг Ратхе** (1571-1635), назвавши свій курс лекцій «Короткий звіт з дидактики, або мистецтво навчання Ратихія». У цьому ж значенні вжив дане поняття Я.А.Коменський у праці «Велика дидактика», у якій теоретично обґрунтував класно-урочну форму навчання, сформулював «золоте правило дидактики», розкрив суть принципу природовідповідності в навчанні, встановив межі навчального року і канікул.

Основні дидактичні системи:

- **традиційна** (концепції Я.А.Коменського, Й.Г.Песталоцці, Й.Ф.Гербарта) – навчання трактується насамперед з позиції вчителя. Ефективність навчання залежить в основному від методів і прийомів діяльності вчителя, у зв'язку з цим основна увага приділяється пошукові й обґрунтуванню ефективних методів викладання;
- **педоцентрична** (Дж.Дьюї) – навчання доцільно будувати на основі потреб, інтересів та здібностей дітей, зосереджується увага не на методах діяльності вчителя, а на психологічних закономірностях розвитку дитини у навчанні;
- **сучасна (гуманістична)** – розглядає навчання як єдність викладання і учіння, намагається синтезувати позитивні сторони обох дидактичних систем.

Основні категорії дидактики (викладання, учіння, навчання, освіта, самоосвіта, знання, уміння, навички, мета, зміст, закономірності та принципи, організація, види, методи, прийоми, засоби, форми навчання).

Зміст освіти – це система наукових знань, умінь, навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їх світогляду, моралі та поведінки, підготовку до суспільного життя, праці.

Основні компоненти змісту освіти (за І.Лернером):

- 1) досвід пізнавальної діяльності, що відображений у знаннях про природу, суспільство, мислення, способи діяльності;
- 2) досвід умінь і навичок (практичний досвід);
- 3) досвід творчої пошукової діяльності;
- 4) досвід ціннісних ставлень особистості до світу.

Чинники, що визначають формування змісту освіти:

- система потреб (соціальних і особистісних);
- соціальні та наукові досягнення;
- пізнавальні можливості учнів;
- державна стратегія розвитку загальної середньої освіти;
- методологічні позиції вчених.

Наукові вимоги до формування змісту освіти:

- 1) відповідність змісту освіти соціальному замовленню суспільства;
- 2) гуманістична спрямованість змісту загальної середньої освіти;
- 3) науковість змісту освіти;
- 4) полікультурність змісту освіти;
- 5) світський характер освіти;
- 6) інтегративність змісту;
- 7) єдність змістової та процесуальної сторін навчання;
- 8) відповідність основних компонентів загальної освіти структурі базової культури особистості;
- 9) послідовність змісту освіти;
- 10) відповідність віковим можливостям і рівню підготовки учнів;
- 11) доступність змісту;
- 12) підтримка світового стандарту в змісті освіти.

Однією з сучасних тенденцій розвитку змісту освіти є його стандартизація, спричинена необхідністю створення в країні єдиного освітнього простору, чим забезпечуватиметься єдиний рівень загальної освіти в різних типах освітніх закладів. Під стандартом освіти розуміють систему основних показників, що є складовими державної норми освіченості.

Державний стандарт загальної середньої освіти містить:

1. Базовий навчальний план середньої школи.
2. Освітні стандарти галузей знань (навчальних предметів).
3. Державні вимоги до рівня засвоєння змісту середньої освіти за ступенями навчання (початкова, основна і старша школа).

Типовий навчальний план – затверджений МОН України документ, що визначає набір навчальних предметів, які вивчають у закладі освіти, їх розподіл, тижневу й річну кількість годин, відведених на кожний навчальний предмет, структуру навчального року (тривалість семестрів, канікул).

Навчальний план містить два компоненти. Державний компонент (інваріативна, незмінна частина) визначає перелік навчальних дисциплін, які є обов'язковими для вивчення в усіх школах. Шкільний компонент (варіативна або змінна частина) має рекомендаційний характер і передбачає перелік навчальних дисциплін, які можуть бути введені до робочого навчального плану за рішенням педагогічної ради школи.

Навчальна програма – це затверджений МОН України документ, що визначає зміст і обсяг знань з кожного навчального предмета, умінь і навичок, які необхідно засвоїти, зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання.

Підручник – навчальна книга, яка містить основи наукових знань з певної навчальної дисципліни, викладені згідно з цілями навчання, визначеними програмою і вимогами дидактики. **Функції підручника:** освітня, розвивальна, виховна, управлінська та дослідницька. Структура: тексти та позатекстові компоненти (ілюстративний матеріал, апарат орієнтування – вступ, зміст, бібліографія, апарат організації засвоєння – запитання і завдання, інструктивні матеріали тощо).

Навчальний посібник – навчальна книга, матеріал якої розширює межі підручника, містить додаткові, найновіші та довідкові відомості.

Процес навчання – це динамічна взаємодія (співпраця, партнерство) учителя і учнів, у ході якої здійснюється стимулювання і організація активної навчально-пізнавальної діяльності школярів з метою засвоєння системи наукових знань, умінь, навичок, розвитку і всебічної вихованості особистості.

Навчальний процес – це система організації навчально-виховної діяльності, в основі якої – органічна єдність і взаємозв'язок викладання й учіння; спрямована на досягнення цілей навчання й виховання.

Функції процесу навчання:

- **освітня** (оволодіння знаннями, уміннями, навичками);
- **виховна** (формування наукового світогляду, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, фізичної, екологічної культури тощо);
- **розвивальна** (розвиток інтелектуальної, емоційно-вольової, діяльнісно-поведінкової сфери особистості, тобто розвиток сприймання, уваги, уяви, відчуттів, пам'яті, мислення, мовлення тощо).

Процес навчання складається з цільового, стимулювально-мотивувального, змістового, операційно-діяльнісного, контрольного-регулювального, оцінно-результативного компонентів.

Структура діяльності вчителя: планування (тематичне й поурочне) – організація навчальної роботи – стимулювання активності учнів – здійснення поточного контролю за навчальним процесом, його регулювання, коригування – аналіз результатів роботи і внесення коректив в організацію викладання.

Структура процесу учіння – три взаємопов'язані стадії (етапи):

1. Сприймання, осмислення і запам'ятовування матеріалу, що вивчається, або засвоєння теоретичних знань. Кожен підетап супроводжується системою вправ.
2. Виконання вправ на застосування знань на практиці та формування умінь і навичок.
3. Повторення, узагальнення і систематизація вивченого матеріалу з метою поглиблення знань та удосконалення практичних умінь та навичок.

Види (типи) навчання: інформаційно-повідомляюче (догматичне); пояснювально-ілюстративне; проблемно-дослідницьке; програмоване; модульно-розвивальне.

Закономірність навчання – це об'єктивний, стійкий та істотний зв'язок в навчальному процесі, врахування якого сприяє ефективності навчальної роботи.

Закон – строго фіксована закономірність. Закономірність визначається як науковий закон у тому випадку, коли об'єкти, між якими встановлюються зв'язки, чітко зафіксовані; досліджені вид, форма і характер цих зв'язків; встановлені межі їхньої дії.

Закономірності навчання поділяються на:

- **загальні** – охоплюють своєю дією всю систему процесу навчання (закономірність цілей, мотивації, змісту, методів, управління, результату навчання);
- **конкретні** – охоплюють окремих аспект системи (дидактичні/змістовно-процесуальні, гносеологічні, психологічні, управлінські, соціологічні, організаційні).

Принципи навчання (дидактичні принципи) – основні вимоги до діяльності учителя, що впливають із закономірностей. Це вихідні положення, які визначають зміст, організаційні форми і методи навчального процесу відповідно до загальних цілей та закономірностей.

Правило – опис педагогічної діяльності, що ґрунтується на конкретному принципі. Правило розкриває окремі сторони застосування того чи іншого принципу навчання і є конкретною вказівкою вчителю, як потрібно діяти в типовій ситуації навчання.

Принципи навчання та їх значення:

- **науковості.** «Наука – найважливіше, найпрекрасніше і найпотрібніше в житті людини, вона завжди була і буде найвищим проявом любові, тільки нею однією людина перемаже природу і себе» (А.Чехов).

- **єдності навчання і виховання.** «Нація, позбавлена великої ідеї, приречена на загибель» (Ф. Достоєвський).

- **системності і послідовності.** «Лише система... дає нам повну владу над нашими знаннями. Голова, наповнена уривчастими, безладними знаннями, схожа на комору, в якій усе в безладді і де сам господар нічого не знайде» (К.Ушинський).

- **свідомості, активності і самостійності.** «Навчання є праця й повинно залишатися працею, але працею, сповненою думки, так, щоб сама цікавість навчання залежала від серйозної думки, а не від будь-яких прикрас, що не стосуються справи» (К.Ушинський).

- **полікультурності.** «Настане день, коли єдиним полем битви будуть ринки, відкриті для торгівлі, і уми, відкриті для ідей» (В.Гюґо).

- **наочності.** «Що різноманітніші чуттєві сприйняття навчального матеріалу, то міцніше він засвоюється» (Я.А.Коменський).

- **доступності.** «Принцип доступності вимагає будувати навчальний процес відповідно до вікових можливостей учнів, рівня їхньої підготовленості й загального розвитку» (П.Щербань).

- **ґрунтовності знань.** «Що міцніший закладено фундамент знань та ідей у душі учня, то більшу і міцнішу будівлю можна потім звести на цьому фундаменті» (К.Ушинський).

- **індивідуального підходу.** «Розумові сили і можливості дітей неоднакові» (В.Сухомлинський).

- **стимулювання до навчання.** «Неможливо досягти належного ефекту, якщо не забезпечено належної мотивації діяльності, позитивного ставлення до неї» (Ю.Бабанський) та інші.

Метод навчання – упорядкований спосіб взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямований на розв'язання навчально-виховних завдань.

У структурі методів виділяють прийоми. Кожен метод навчання складається з множини дидактичних прийомів, органічно поєднаних між собою в певну систему. Прийом сприяє досягненню проміжкової (допоміжної) мети конкретного методу. Метод є способом діяльності, що охоплює весь її шлях. Прийом – це окремий крок, разова дія в реалізації методу.

Поняття «метод навчання» органічно включає в себе:

- навчальну роботу педагога (викладання);
- навчально-пізнавальну діяльність учнів (учіння);
- специфіку їхньої діяльності щодо досягнення цілей навчання.

Методика навчального предмета – це галузь педагогічної науки, яка досліджує закономірності вивчення певного навчального предмета.

Функції методу: навчальна, виховна, розвивальна, мотиваційна, організаційна, контрольна.

Метод навчання має дві складові частини: об'єктивну і суб'єктивну:

- **об'єктивна частина** методу обумовлена тими постійними положеннями, які обов'язково присутні в будь-якому методі, незалежно від того, який учитель його використовує (вимоги законів і закономірностей, принципів і правил, а також ціль, завдання, зміст, форми навчальної діяльності);

- **суб'єктивна частина** методу обумовлена особистістю педагога, його творчістю, майстерністю; особливостями учнів, конкретними умовами.

Засоби навчання – це предметна підтримка навчального процесу. До них належать підручники, посібники, комп'ютери, навчальні контролюючі машини, відповідні спортивні знаряддя, завдяки яким учні одержують знання й удосконалюють навички.

Функції засобів навчання:

- джерело знань (замінюють учителя – магнітофон, кінофільм тощо);
- унаочнення (картина, слайд, карта, таблиця тощо);
- об'єкт вивчення (прилади, хімічні речовини, предмети природи);
- «посередник» між учнем/студентом і природою чи виробництвом (гербарій, колекція, модель тощо);
- об'єкт формування умінь та навичок (прилади, інструменти, вправи, задачі тощо).

Основні види засобів наочності:

- **предметні** (речовини, прилади);
- **зображувальні** (підручники, слайд, картина, відео, технічні ЗН тощо);
- **умовні чи символічні** (графіки, діаграми, географічні карти, дошка тощо).

Класифікація методів навчання – це упорядкована за певною ознакою їх система. Методологія цілісного підходу до взаємопов'язаної діяльності вчителя і учнів у навчанні передбачає виокремлення методів навчання у великі групи:

- методи організації і самоорганізації навчально-пізнавальної діяльності;
- методи стимулювання і мотивації учіння;
- методи контролю і самоконтролю у навчанні;
- бінарні методи навчання.

Форми організації навчання – зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя й учнів, що здійснюється в установленому порядку і певному режимі.

Форми організації навчання класифікують за критеріями:

- **за кількістю учнів** – індивідуальні, мікрогрупові, групові, колективні, масові;
- **за місцем навчання** – шкільні, позашкільні;

- **за часом навчання** – урочні, позаурочні;
- **за дидактичною метою** – форми теоретичного, практичного і комбінованого навчання;
- **за тривалістю навчання** – класичний урок (45 хв.), спарені заняття (90 хв.), уроки «без дзвінків».

Діагностика – це з'ясування умов і обставин, у яких буде здійснюватися процес навчання; отримання чіткого уявлення про причини, які сприяють чи перешкоджають досягненню передбачуваних результатів. Діагностика включає контроль, перевірку і оцінку знань, умінь, їх аналіз, виявлення динаміки, тенденцій, прогнозування подальшого розвитку результатів навчальної діяльності.

Контроль – це виявлення, вимірювання й оцінка результатів навчально-пізнавальної діяльності. Процедуру виявлення і вимірювання називають перевіркою, яка є складовим компонентом контролю.

Суть контролю у навчальному процесі

Параметр	Зміст параметру
Завдання	виявлення обсягу і глибини знань; виявлення труднощів і помилок; отримання інформації про самостійну роботу учнів; виявлення готовності учнів до сприйняття нового матеріалу; перевірка ефективності методів і форм навчання.
Види	попередній, поточний, тематичний, періодичний, підсумковий
Функції	освітня, діагностична, виховна, розвивальна, стимулювальна, управлінська
Педагогічні вимоги (принципи)	індивідуальний характер, систематичність контролю, різноманітність форм, всебічність, об'єктивність, диференційований підхід, гласність, єдність вимог, доброзичливість
Методи	спостереження, усні, письмові, графічні, практичні, програмовані
Форми	індивідуальна, фронтальна, групова, залік, іспит

Завдання для самостійної роботи

I. Завдання для самоконтролю основних теоретичних положень та подальшого опрацювання теми.

1. Хто уперше запровадив поняття «дидактика» як мистецтво навчати й освічувати?
2. Хто тлумачив дидактику як «універсальне мистецтво навчання усіх усього»?
3. Що є об'єктом та предметом дидактики?
4. У чому різниця між дидактикою та методикою? Доведіть, що дидактика відноситься до методики як загальне до конкретного.
5. Проаналізуйте традиційні дидактичні системи (Я.Коменський, Й.Песталоцці, Й.Герbart та ін.) і педоцентричні (Дж.Дьюї).
6. Назвіть видатних українських і зарубіжних дидактів та їх внесок у контексті її розвитку.
7. Що таке зміст освіти? Охарактеризуйте основні чотири компоненти освіти (згідно І.Я.Лернера).
8. Визначте чинники, що визначають формування змісту освіти.
9. Охарактеризуйте функції та структуру сучасного підручника.
10. Обґрунтуйте необхідність у процесі вивчення навчальних дисциплін здійснювати внутріпредметні і міжпредметні зв'язки.

11. Охарактеризуйте освітню, виховну і розвивальну функцію навчання. Якими шляхами реалізуються основні функції процесу навчання?
12. Визначте компоненти процесу навчання.
13. Який взаємозв'язок між закономірностями і принципами навчання?
14. Охарактеризуйте принципи навчання (науковості, наочності, міцності знань, вмінь та навичок, свідомості й активності, систематичності і послідовності навчання та ін.). Чи є між ними взаємозв'язок?
15. Яка різниця між методом та прийомом навчання?
16. У чому суть методів організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності учнів?
17. Назвіть методи навчання: за джерелом передачі навчальної інформації; за логікою передачі й сприймання навчальної інформації; за ступенем самостійного мислення школярів у процесі оволодіння знаннями, формуванням умінь і навичок; за ступенем керівництва навчальною роботою.
18. Сформулюйте основні рекомендації та вимоги під час роботи з підручником.
19. Проаналізуйте індуктивний та дедуктивний, аналітичний та синтетичний методи навчання.
20. Проаналізуйте репродуктивний, проблемно-пошуковий та творчий методи навчання.
21. Порівняйте ефективність деяких методів навчання та сформулюйте загальні вимоги щодо оптимального їх вибору.
22. Назвіть провідні форми навчання в школі та вищому навчальному закладі.
23. Наведіть приклади класифікації форм організації навчання за різними ознаками (за кількістю учнів; місцем навчання; дидактичною метою; тривалістю навчання).
24. У чому суть форм організації навчання, що мали місце в історії розвитку освіти: індивідуально-групова (у школах середньовіччя); батавська система; белл-ланкастерська система; мангеймська система; дальтон-план; бригадне навчання; американський «план Трампа».
25. Визначте причини порушень дисципліни на уроці та шляхи їх уникнення.

II. Завдання для роздумів.

1. Чи є різниця між уміннями та навичками?
2. Яка причина слабкої мотивації учіння сучасних школярів/студентів?
3. Чому більшість учнів краще відповідає з місця, аніж біля дошки?
4. Чи існує універсальний метод навчання з точки зору його ефективності?
5. Поясніть суть афоризму «Краще один раз побачити, ніж сто разів почути».
6. Як Ви розумієте висловлювання:
 - «Не в масі здобутих знань полягає краса і могутність розумової діяльності, навіть не в їх системності, а в широкому, яскравому шуканні» (В.І.Вернадський).
 - «Зміст освіти треба розглядати не тільки з точки зору практичного застосування знань у праці. Знання потрібні людині тому, що вона людина» (В.Сухомлинський).
 - «Краще знати зайве, ніж нічого не знати» (Сенека).
 - «Мудрий той, хто знає потрібне, а не багато чого» (Есхіл).
 - «Освічена людина – та, яка знає, де знайти те, чого вона не знає» (Г.Зіммель).
 - «Немає ні однієї педагогічної закономірності, немає ні однієї істини, яка була б абсолютно однаково застосована до всіх дітей» (В.О.Сухомлинський).

• «Учень – це не посудина, яку необхідно наповнити, а факел, який потрібно запалити» (Паскаль).

• «Якщо вчитель не зміг дати дитині радощів успіху – учіння перетвориться для незміцнілої, без наявного морального досвіду людини в тяжкий тягар» (В.О.Сухомлинський).

• «Початок пізнання завжди впливає з відчуттів, тому навчання починати не із словесного тлумачення про речі, а з реального спостереження за ними» (Я.А.Коменський).

• «Нехай буде золотим правилом для тих, хто навчає: все, що тільки можна, надавати для сприймання чуттями: видиме – зором, чутне – слухом, запахи – нюхом, доступне смакові – смаком, доступне дотикові – дотиком. Якщо якісь предмети можна сприйняти одразу кількома чуттями, нехай вони зразу ж і відчуються кількома чуттями» (Я.А.Коменський).

• «Коли говорять, що людина як індивід не відкриває, а лише засвоює вже здобуті людством знання..., то це, власне, означає лише те, що вона не відкриває їх для людства, а особисто для себе повинна все-таки відкрити або навіть «перевідкрити». Людина досконало володіє лише тим, що сама здобуває власною працею» (С.Л.Рубінштейн).

• «Поганий учитель підносить істину, хороший вчить її знаходити» (А.Дістервег).

• «Призначення вчителя – допомогти народитися думці в голові учня» (Сократ).

III. Дослідницькі завдання

1. На основі аналізу тлумачення поняття «освіта» у різних джерелах доведіть, що це багатоаспектне поняття.

2. Заповніть таблицю

Видатні дидакти	Дидактичні ідеї
-----------------	-----------------

3. Проаналізуйте різні джерела і підготуйте реферат на одну з тем: «Види знань та їх характеристика», «Структура загальнонавчальних умінь і навичок учнів».

Рекомендована література

Підручники та посібники [1-16]. Інші джерела:

1. Ляшенко О.І., Потапчук Т.В. Диференціація як основоположний принцип шкільного навчання // Педагогіка і психологія. 2009. № 1. С. 40-45.
2. Буряк В. Методологічні основи розвивального навчання // Рідна шк. 2009. № 5. С. 3-7.
3. Коменський Я.А. Велика дидактика // Избранные педагогические произведения в 2-х т. Т.1.М., 1982. С. 242-477.
4. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання: Навч. посібник / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. 2-е вид., випр. і доп. Харків: ОВС, 2002. 400 с.

ТЕМА 10. ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

1. Суть процесу виховання. Мета, завдання, основні напрями виховання.
2. Процес виховання як система
3. Закономірності та принципи виховання
4. Методи виховання
5. Форми організації виховного процесу

Основні поняття теми: виховання, мета виховання, зміст та напрями виховання, процес виховання, виховна дія (вплив), виховна ситуація, вихованість, особливості виховання, закономірності виховання, принципи виховання, метод виховання, прийом виховання, засоби виховання, бесіда, лекція, дискусія, переконання, навчання, метод прикладу, диспут, педагогічна вимога, прохання, довіра, схвалення, натяк, умова, осуд, погроза, вправи, привчання, доручення, гра, змагання, заохочення, покарання, самовиховання, перевиховання.

Тематична інформація

Мета виховання – наперед визначені результати формування і розвитку особистості, яких прагнуть досягти в процесі виховної роботи. Мета є визначальною характеристикою виховної системи. Прикінцева мета виховання – сформувати досконалу людину. Ідеали досконалої особистості у різних народів дуже схожі. Вони включають розум, красу, працелюбність, високі моральні якості, фізичну силу, витривалість, риси борця за справедливість, тобто якості, які характеризують всебічно і гармонійно розвинену людину. Ідея мети виховання як гармонійного розвитку людини зародилася ще в період античності, залишаючись актуальною до нашого часу. Однак на кожному етапі історичного розвитку поняття «гармонійність» наповнювалося різним змістом. В сучасній теорії виховання під гармонійністю розуміють поєднання морального, розумового, трудового, фізичного й естетичного виховання в духовному й фізичному естві людини.

А.С.Макаренко під метою виховання розумів програму людської особистості, яку педагог повинен добре вміти проектувати, тобто чітко визначати, які саме якості слід формувати.

В.О.Сухомлинський вбачав основну мету школи у вихованні «людини в гармонійній цілісності».

Г.Ващенко мету виховання ототожнював з ідеалом виховання, а ідеальними якостями вважав вічні християнські цінності «Добра, Честі, Гідності, Духовності, Справедливості».

У зарубіжній педагогіці існують різні концепції визначення цілей виховання.

Педагогіка екзистенціалізму ставить своєю метою озброєння людини досвідом існування. Мета виховання – навчити людину творити себе як особистість. Одне з важливих завдань виховання – допомогти людині зробити моральний вибір. Основою для моральної поведінки є три фундаментальні добродієвості: довіра, надія, вдячність.

Педагогіка неотомізму виступає за виховання людини, ідеалом життя якої є Бог. Близькою метою виховання є християнське удосконалення людини на землі, віддаленою метою – турбота про її життя в потойбічному світі, спасіння душі.

Новогуманістична педагогіка мету виховання вбачає у формуванні інтелектуальної особистості, а одне з важливих завдань – розвиток здатності людини до самостійних суджень і рішень.

Прагматична педагогіка метою виховання вважає підготовку до життя, а важливими завданнями – пробудження і розвиток внутрішньої активності, спрямованої на досягнення життєвих цілей, виховання прагматизму, підприємливості, соціальної коректності, високого почуття гідності, сили тощо.

Педагогіка необіхевіоризму основну мету виховання вбачає у формуванні «керованого індивіда» – справжнього громадянина, який сприймає систему, дотримується прав і обов'язків демократичного суспільства, є патріотом своєї спільноти, держави, світу.

Зміст сучасного шкільного виховання відображений у «Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти» і включає такі напрями:

інтелектуальне, патріотичне, правове, моральне, художньо-естетичне, трудове, екологічне, фізичне, статеве.

Практичний аспект змісту виховання реалізується у підготовці молоді до реалізації трьох основних соціальних ролей:

<p>Громадянин</p> <ul style="list-style-type: none"> • любов до рідної землі, родини, Батьківщини; • виконання громадянських обов'язків перед батьками та державою; • почуття власної гідності, патріотизму; • вільне володіння державною мовою; • активна громадянська позиція; • гуманне ставлення до людей; • відповідальність за свої справи і вчинки; • повага до прав і свобод інших людей. 	<p>Працівник</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ загальні, спеціальні, економічні знання й уміння; ▪ політичні, правові знання; ▪ уміння самостійно й ефективно працювати; ▪ організованість і відповідальність; ▪ діловитість і підприємливість; ▪ творче ставлення до праці; ▪ уміння співпрацювати з різними людьми; ▪ саморегуляція і самодисципліна в праці. 	<p>Сім'янин</p> <ul style="list-style-type: none"> • працелюбність, відповідальність; • тактовність, увічливість, культура спілкування; • охайність, гігієнічні навички; • знання загальної психології, етики; • уміння виховувати дітей; • психосексуальна підготовка; • готовність до виконання сімейних обов'язків.
--	---	--

Процес виховання

Параметр	Зміст параметру
Суть	закономірне, послідовне, організоване, безперервне, систематичне керівництво розвитком і формуванням особистості. Основним його елементом є педагогічна взаємодія – передача (обмін) теоретичних та практичних знань (освіта) і духовних цінностей.
Структура	компоненти: цільовий, стимулювально-мотивувальний, змістовий, операційно-діяльнісний, емоційно-вольовий, контрольно-регульовальний, оцінно-результативний.
Сторони	змістова, процесуальна.
Функції	освітня, діагностична, виховна, розвивальна, стимулювальна, управлінська.
Етапи	<ul style="list-style-type: none"> • усвідомлення вихованцями норм і правил поведінки, які висуваються; • формування ставлень учнів до норм і правил поведінки; • формування поглядів, переконань, почуттів; • формування загальної спрямованості особистості в процесі різноманітних видів діяльності.
Особливості	цілеспрямованість, багатофакторність, перманентність, комплексність, віддаленість результатів від моменту здійснення виховного впливу, самокерованість, латентність, складність діагностики.
Суб'єкти	сім'я – школа – засоби масової інформації – первинний колектив (контактний) – неформальні групи.
Критерії ефективності	самопізнання, самоусвідомлення, самовиховання, ставлення до навчання і оволодіння знаннями, до громадсько-політичного життя, суспільно корисної праці, товаришів, батьків, інтересів України.

Отже, процес виховання здійснюється через залучення вихованця до різних видів діяльності на основі співпраці з вихователем та умотивуванні його активності.

Ефективність процесу виховання визначається його системністю й систематичністю. Процес виховання є системою, оскільки:

- виступає складовою більш загального процесу – педагогічного;
- є одночасно самостійним автономним процесом, що має власну структуру (див. таблицю).

Виховний вплив повинен здійснюватися систематично, оскільки фрагментарність та епізодичність гальмують досягнення бажаного результату.

Процес виховання сучасної школи має суб'єкт-суб'єктний характер, тобто взаємостосунки між вихователем і вихованцем вибудовуються як партнерські.

Загальні закономірності процесу виховання. Ефективність процесу виховання залежить від:

- виховних стосунків, які вже склалися;
- відповідності мети та організації діяльності вихованців;
- співвідношення соціальної практики та характеру виховного впливу на вихованців;
- поєднання впливів об'єктивних (вихователь і вихованці, їх взаємини та загальний психологічний клімат) та суб'єктивних (умови виховання: матеріальні, соціальні, санітарно-гігієнічні та ін.) чинників;
- інтенсивності виховання та самовиховання;
- активності учасників педагогічної взаємодії;
- ефективності супутніх до виховання процесів – розвитку та навчання;
- інтенсивності впливу на внутрішнє «середовище» (термін Г.І.Щукіної) вихованця;
- поєднання педагогічного впливу та рівня розвитку вербальних і сенсомоторних процесів;
- якості взаємостосунків (спілкування) між самими вихованцями.

Принципи виховання: єдність національного та загальнолюдського; природовідповідність; культуровідповідність; активність, самодіяльність, творча ініціатива вихованців; демократизація виховання; гуманізація виховання; безперервність і наступність виховання; єдність навчання і виховання; диференціація та індивідуалізація виховного процесу; гармонізація родинного та суспільного виховання (Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інф. збірник МО України. 1996. №13).

Самовиховання – це діяльність, спрямована на перетворення (удосконалення) власної особистості.

Етапи самовиховання:

1. **Самопізнання** (самоаналіз, порівняння себе з іншими, сприймання критики збоку (від друзів) тощо). Завершення цього етапу – адекватна **самооцінка** як усвідомлення власних реальних можливостей і недоліків.

2. **Самоутримування** від негативних думок, дій, вчинків, поведінки шляхом самонаказу, самоустановки, самовідмови в разі нестриманості і нездійснення наміченого.

3. **Самопримушування** до виконання позитивних дій, вчинків, добрих справ.

Сфери самовиховання особистості:

- **інтелектуальна** (розвиток пам'яті, мислення, уваги, творчої уяви);
- **морально-вольова** (формування навичок самоконтролю за виявленими у себе недоліками і вадами характеру);

- **духовно-культурна** (формування духовного світу особистості, естетичних ідеалів, внутрішньої культури);

- **фізично-гігієнічна** (навички здорового способу життя).

Організація самовиховання здійснюється на засадах органічності (процеси виховання і самовиховання мають бути взаємопов'язаними), добровільності, довіри, цілеспрямованості.

Перевиховання – виправлення відхилень, вад, негативних наслідків, допущених у вихованні людської особистості.

Функції перевиховання:

- відновлення вихідних позитивних якостей;
- компенсування недоліків у певній діяльності успіхами в інших сферах;
- стимулювання шляхом активізації дій суб'єкта;
- виправлення шляхом допомоги для звільнення від негативних рис.

Етапи перевиховання:

- підготовчий – детальне вивчення позитивних та негативних рис;
- початковий – реалізація наміченої програми перевиховання;
- переломний – вихованець добровільно виконує свої зобов'язання, виявляє самостійність і активність;
- завершальний – розширення сфери діяльності вихованця, перехід до самовиховання.

Методи виховання – сукупність способів впливу на свідомість, волю, почуття, поведінку вихованців, її корекцію та удосконалення з метою вироблення в них певних якостей. За А.С.Макаренком, метод виховання є «інструментом дотику до особистості». Співпраця з вихованцем дозволяє віднайти значну кількість «таких інструментів».

Приєм виховання – це окрема дія (вплив), частина загального методу.

Засобами виховання є книга, слово, гра, пізнання, праця, мистецтво, засоби масової інформації, природа тощо. Універсальними засобами виховання вважаються діяльність і спілкування. Наприклад, праця як засіб виховання передбачає використання ряду прийомів: показ взірця, оцінку праці, вказівку на помилки тощо.

Класифікація методів виховання (за ознакою спрямованості):

- **методи формування свідомості особистості** (розповідь на етичну тему; етична бесіда, пояснення, роз'яснення, лекція, умовляння, навіювання, інструктаж, диспут, доповідь, приклад, переконання тощо);

- **методи організації діяльності, спілкування та формування досвіду суспільної поведінки** (тренування, привчання, педагогічна вимога, громадська думка, виховуюча ситуація тощо);

- **методи стимулювання діяльності й поведінки** (гра, змагання; заохочення – схвалення, похвала, подяка, премія, нагорода; покарання – осуд, зауваження, догана, наказ тощо);

- **методи контролю, самоконтролю, самооцінки діяльності і поведінки** (спостереження та інші методи педагогічних досліджень; самопізнання, самопостереження, самокритика, самоаналіз тощо).

Вибір методів виховання зумовлюється рядом умов і чинників:

- метою і завданнями виховання;
- змістом виховання;
- віковими особливостями учнів;
- індивідуальними особливостями учнів;
- умовами виховання;

- засобами виховання;
- рівнем педагогічної кваліфікації та майстерності;
- очікуваними результатами і т.п.

Форма виховання – це зовнішнє виявлення процесу виховання. Якщо зміст процесу виховання вказує на те, що є, то форма, – у якому вигляді проявляється. Звісно, зміст викликає зміну форми і навпаки. Зміст формується, форма наповнюється змістом. Провідна роль належить змісту.

Функції форм виховної роботи:

- *організаційна* (будь-яка форма виховної роботи передбачає розв'язання організаційного завдання);
- *регульовальна* (регулювання як стосунків між педагогами, так і між учнями);
- *інформаційна* (повідомлення учням того чи іншого обсягу інформації (знань), актуалізація наявних знань, звернення до їх досвіду).

Форми виховної роботи:

- *за видами діяльності*: навчальні, трудові, спортивні, художні;
- *за способами впливу педагога*: безпосередні й опосередковані;
- *за суб'єктом організації*: організаторами виступають учні, педагоги, батьки або інші дорослі;
- *за результатом*: інформаційний обмін, вироблення загального рішення (думки), суспільно значущий продукт;
- *за кількістю учасників*: індивідуальні, групові, масові;
- *за часом проведення*: короткотривалі, тривалі, традиційні;
- *за місцем проведення*: шкільні та позашкільні.

Колектив – це група людей, об'єднаних спільною суспільно значущою метою і такою ж діяльністю. Колектив здійснює такі функції:

- *організаційну*;
- *виховну*;
- *стимульовальну*;
- *регульовальну*.

Основним показником і критерієм сформованості колективу є наявність у ньому громадської думки, тобто думки більшості.

Теорію розвитку колективу розробив А.С.Макаренко, зокрема:

- сформулював закон життя колективу: рух – це форма життя колективу, зупинка – це його смерть;
- визначив принципи розвитку колективу: паралельної дії (вимога до вихованця ставиться не прямо, а через колектив); гласності; відповідальності; залежності; перспективних ліній;

- розробив види перспектив (цілей) для повноцінного існування колективу (близька, середня і далека). Перспектива, за А.Макаренко, – це практична мета, яка здатна захопити й згуртувати вихованців;

- виокремив 4 стадії формування дитячого колективу, зокрема:

перша стадія (приблизно півсеместру) – створення колективу учнів: виокремлення активу, обрання старости, розподіл доручень, формування органів самоврядування;

друга стадія (один – півтора року) – поширення впливу активу на весь колектив: актив не тільки підтримує вимоги педагога, а й сам ставить їх перед членами колективу;

третья стадія – вирішальний вплив громадської думки: активізація кожної особистості, розвиток внутрішніх стимулів до навчання, до свідомої поведінки,

виконання обов'язків тощо; колектив стає засобом індивідуального розвитку кожного учня;

четверта стадія – самовиховання: кожен учень сам висуває до себе певні вимоги, педагог коригує процес самовиховання у всіх його сферах.

Три найпоширеніших моделі взаємин між особистістю та колективом:

- особистість підпорядковується колективу (**конформізм**);
- особистість і колектив перебувають в оптимальних взаєминах (**гармонія**);
- особистість підпорядковує собі колектив (**нонконформізм**).

Завдання для самостійної роботи

I. Завдання для самоконтролю основних теоретичних положень та подальшого опрацювання теми.

1. Що таке ідеал виховання?
2. Визначте загальну мету виховання.
3. Порівняйте поняття «мета виховання», «ідеал виховання», «завдання виховання».
4. Назвіть систему виховання, де зародилося розуміння гармонійності людини (калокагатія – ідеал фізичної і моральної досконалості).
5. Проаналізуйте цілі виховання, що мають місце в сучасній зарубіжній педагогіці (прагматизм, технократична концепція, вільне виховання, екзистенціалізм тощо).
6. Доповніть вислів: «На сучасному етапі розвитку українського суспільства, незважаючи на всі зміни у житті, загальна мета виховання залишається незмінною – формування ... і ... розвиненої особистості».
7. Всебічний та гармонійний розвиток особистості передбачає дотримання єдності та взаємодії п'яти основних напрямів виховання. Назвіть їх.
8. Як відображено загальнолюдські і національні цінності в ідеалі національного виховання Г.Ващенка?
9. Поясніть основну мету національного виховання на сучасному етапі (на основі опрацювання Концепції національного виховання).
10. Доповніть вислів: «Прикінцевою метою виховання особистості є її підготовка до повноцінного суспільного життя через виконання трьох соціальних функцій: ..., ..., ...».
11. Назвіть державний документ, у якому відображені основні компоненти системи національного виховання і технологія її практичного життєзабезпечення.
12. Назвіть державні документи, у яких визначено основну мету, пріоритетні напрями і шляхи реформування системи національного виховання.
13. Сформулюйте особливості національного виховання.
14. Ознайомтесь з Концепцією національного виховання. Розкрийте провідні принципи (загальні принципи національного виховання), які покладено в основу національного виховання: народність, природовідповідність, культуровідповідність, гуманізація, демократизація, неперервність, етнізація виховного процесу, диференціація та індивідуалізація, послідовність, систематичність і варіативність форм та методів виховання, інтегративність, гармонізація родинного і суспільного виховання тощо.
15. Розкрийте пріоритетні напрями змісту виховання на сучасному етапі розвитку українського суспільства згідно з нормативними документами.
16. Визначте суть, актуальні виховні завдання, шляхи і засоби реалізації (усно) змісту кожного напрямку національного виховання та на конкретних прикладах доведіть важливість:

Напрями виховання	Суть, система актуальних виховних завдань
-------------------	---

- патріотичного виховання;
- розумового виховання, яке сприяє формуванню наукового світогляду;
- морального та статевого виховання;
- соціально-правового виховання;
- трудового виховання та профорієнтації;
- фізичного виховання;
- екологічного виховання;
- економічного виховання й економічної освіти в умовах ринкових відносин;
- художньо-естетичного виховання;
- санітарно-гігієнічного виховання.

17. Дайте характеристику виховання як соціального явища та складової педагогічного процесу.

18. Чому навчання і виховання розглядають як дві сторони (дві підсистеми) єдиного педагогічного процесу?

19. Розкрийте суть процесу виховання.

20. Сформулюйте об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливають на процес виховання.

21. Представниками якої системи виховання можна назвати Р.Штайнера (1861-1925 рр., Німеччина), М.Монтессорі (1870-1952 рр., Італія, Нідерланди), С.Френе (1896-1966 рр., Франція), В.Сухомлинського (1918-1970 рр., Україна) та ін., які ставили в «епіцентр виховання» особистість дитини як найвищу цінність життя?

22. Розкрийте особливості процесу виховання.

23. Охарактеризуйте основні компоненти процесу виховання.

24. Визначте етапи процесу виховання.

25. Сформулюйте основні закономірності виховання.

26. Проаналізуйте чинники, від яких залежить ефективність виховання.

27. Охарактеризуйте рушійні сили виховного процесу.

28. Розкрийте зміст принципів виховання.

29. Чому самовиховання вважають вищим етапом виховного процесу?

30. Назвіть основні прийоми самовиховання та поясніть їх зміст.

31. Сформулюйте функції перевиховання.

32. Визначте основні етапи перевиховання.

33. Які існують два основних шляхи впливу вихователя на вихованців?

34. Охарактеризуйте суть групи методів формування свідомості особистості.

35. Назвіть основні етапи бесіди з учнями, вимоги щодо її підготовки та проведення.

36. Чому дискусійні методи ефективно сприяють формування свідомості особистості?

37. Що передбачає метод прикладу і які особливості його застосування?

38. Наведіть приклади методів організації діяльності, спілкування та формування досвіду суспільної поведінки.

39. За формою висловлення вимоги бувають прямі й опосередковані. У чому відмінність між ними?

40. Обґрунтуйте, що громадська думка є також методом виховного впливу і результатом виховання.

41. Що означає паралельна педагогічна дія?

42. Яка основна умова успішного застосування ігор у процесі виховання?

43. Як називається метод педагогічного впливу, що полягає в осуді недостойних дій та вчинків з метою їх припинення, запобігання у майбутньому? Які вимоги до його застосування?

44. Поясніть слова В.Сухомлинського: «... у вихованні особистості одна з провідних мелодій належить самовихованню».

45. Назвіть методи контролю та аналізу ефективності виховного процесу.

46. Поясніть умови оптимального вибору методу виховання.

47. Вибір вихователем тих чи інших методів і прийомів виховання характеризує його педагогічний стиль як ознаку управління процесом виховного впливу педагога на школяра. Охарактеризуйте відомі Вам стилі виховання.

48. Наведіть приклади форм педагогічної роботи за такими ознаками: видами діяльності; способами впливу педагога; часом проведення; суб'єктом організації; результатом; кількістю учасників; місцем проведення.

49. Наведіть приклади масових, групових та індивідуальних форм виховної роботи.

50. Охарактеризуйте основні функції колективу як соціальної системи.

51. Виховний колектив – педагогічно організована система відносин, а тому його організація в школі й класах – першочергове завдання вихователів. Визначте основні функції виховного колективу.

52. Проаналізуйте стадії розвитку учнівського колективу.

53. Охарактеризуйте три найпоширеніших моделі взаємин між особистістю та колективом.

54. Вагомий внесок у розробку теорії й практики формування колективу вніс А.Макаренко. Сформулюйте та поясніть принципи організації життєдіяльності колективу, які він запропонував.

55. У чому суть «Концепції школи нової генерації – української національної школи-родини» (автори П.П.Кононенко та Т.П.Усатенко)?

56. Розкрийте суть основних понять даної теми (зазначені вище).

57. Законспекуйте та проаналізуйте деякі питання теми з таких праць:

- Макаренко А. Методика організації виховного процесу // Макаренко А. Методика виховної роботи. – К.: Рад. шк., 1990. – С. 29 – 138;

- Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти (Розділ «Основні напрями національного виховання»);

- Гармонійним поєднанням позакласної та позашкільної виховної роботи можна вважати етнопедагогічний підхід у розбудові школи-родини («Концепція школи нової генерації – української національної школи-родини» (автори П.П.Кононенко та Т.П.Усатенко). Законспекуйте завдання та провідні педагогічні принципи їх виховної діяльності (<http://www.rius.kiev.ua/journal/3/usatenko>).

- Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 191с. (основні риси ідеалу);

- Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти (ідеал, основна мета та завдання виховання, принципи національного виховання, основні напрями національного виховання);

II. Завдання для роздумів.

1. Які висновки, на Вашу думку, випливають з таких висловлювань:

- «Що б Ви сказали про архітектора, який, закладаючи новий будинок, не зумів би відповісти Вам на питання, що він хоче будувати... Те ж саме повинні Ви сказати і про вихователя, який не зуміє чітко і точно визначити мету своєї виховної діяльності. Доручаючи вихователю чисті і вразливі душі дітей для того, щоб він привив у них перші, і тому найглибші риси, ми маємо право спитати вихователя, яку мету він буде переслідувати в своїй діяльності, і вимагати на це питання точної і категоричної відповіді» (К.Ушинський).

- «Педагогічна система кожної історичної епохи висуває свій оригінальний чи актуальний, уже знаний образ людини. Кардинальні зміни в житті суспільства вносять відповідні корективи у виховний ідеал» (М.Стельмахович).

- Чи залежить економічний розвиток держави від стану освіти і навпаки?

- «Такому народові, який не має своєї школи й не дбає про неї, призначені економічні злидні й культурна смерть» (С.Русова).

- «Національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли її творчі сили не будуть покалічені, а значить, дадуть нові оригінальні, самобутні скарби задля вселюдного поступу: воно через пошану до свого народу виховує в дітях пошану до інших народів» (С.Русова).

- «Виховання, створене самим народом і засноване на народних починаннях, має таку виховну силу, якої немає в найкращих системах, що ґрунтуються на абстрактних ідеях чи запозичені в іншого народу» (К.Ушинський).

- «Моральне виховання дітей – це розумне обмеження. Дитина повинна зрозуміти, що є три речі: можна, не можна і треба» (В.Сухомлинський).

- «Зі всім складним світом оточуючої дійсності дитина входить у безкінечну кількість стосунків, кожен з яких неминуче розвивається, переплітається з іншими, ускладнюється фізичним і моральним зростанням самої дитини» (А.Макаренко).

- «У погано вихованої людини сміливість набирає вигляду грубощів; освіченість стає педантизмом; дотепність – блазнюванням; добродушність – улесливістю» (Дж.Локк).

- «Основа доброго виховання в тому, щоб усі навчилися розуміти, чим відрізняється людина від тварини, а мудрий – від дурня» (Я.А.Коменський).

2. Доведіть, що сім'я як соціальний інститут має переваги у вихованні дитини.

3. Доведіть, що людина виховується під впливом різноманітних чинників.

4. Чому існує взаємозв'язок між процесами виховання, самовиховання і перевиховання?

5. Спробуйте прокоментувати наведені висловлювання:

- «Виховання, головним чином, повинно засяяти наші серця корисними для індивіда й суспільства звичками» (К.Гельвецій).

- «Виховання... – це багатогранний процес постійного духовного збагачення і оновлення тих, хто виховується, і тих, хто виховує...» (В.Сухомлинський).

- «Виховання – це процес соціальний у найширшому розумінні. Виховує все: люди, речі, явища, але перш за все і більш за все – люди. З них на першому місці – батьки і педагоги. Зі всім складним світом оточуючої дійсності дитина входить у безкінечне число відносин, кожен з яких неодмінно розвиваються, переплітаються з іншими відносинами, ускладнюються фізичним і моральним зростанням самої дитини... Увесь цей «хаос» не піддається начебто ніякому обліку, проте він створює в кожен даний момент певні зміни в особистості дитини. Спрямувати цей розвиток і керувати ним – завдання вихователя...» (А.Макаренко).

6. Спробуйте прокоментувати наведені висловлювання видатних педагогів щодо характеристики методів виховання:

- «Метод виховання – це інструмент впливу педагога на особистість вихованця, інструмент дотику до особистості» (А.Макаренко).

- «Найкраща форма виховання – особистий приклад» (Г.Сковорода).

- «Зневага до виховання призводить до загибелі людей, сімей, держави і всього світу» (Я.А.Коменський).

- «... в старшому віці бесіди можуть мати характер переконання, розкриття й аналізу явища, показу більш позитивних рішень питання, вказівок на приклад інших» (А.Макаренко).

• «Педагогічні засоби і методи виховання дуже різноманітні, і тільки знайомство з усім їх різноманіттям може врятувати вихователя від впертої однобічності» (К.Ушинський).

• «Фізичне покарання – це показник не тільки слабкості, розгубленості, безсилля батьків, але й крайнього педагогічного безкультур'я. Ремінець і тумак вбиває в дитячому серці витонченість і чуттєвість, стверджує примітивні інстинкти, розкладає людину, одурманює її отрутою брехні, підлабузництва. Діти, виховані ремінцем, виростають бездушними, безсердечними людьми» (В.Сухомлинський).

• «Справжній майстер педагогічної справи і спонукає, і заставляє, і примушує, але все це робить так, що в дитячому серці ніколи не згасає цей дорогоцінний вогник: власне бажання бути хорошим ... навіть докоряючи, виражаючи невдоволення дитиною, виливаючи свій гнів ... – навіть у гніві завжди пам'ятає: тільки б не згасити у дитини цю думку – думку про недосягнену мету, про бажаність її досягнення» (В.Сухомлинський).

III. Дослідницькі завдання.

1. Проведіть пошук, запишіть у робочий зошит (згідно з правилами цитування) та проаналізуйте висловлювання з джерел народної педагогіки, праць класиків зарубіжної та української педагогіки, які висвітлюють зміст питань даної теми.

2. На основі аналізу понять «навчання», «освіта» та «виховання» доведіть взаємозв'язок між ними.

3. Проаналізуйте та обґрунтуйте, на якій стадії розвитку перебуває Ваш навчальний колектив (студентська група).

4. На основі аналізу понять «самовиховання» та «самопізнання» доведіть взаємозв'язок між ними.

5. Проаналізуйте різні джерела і підготуйте реферат з теми: «Завдання гармонійного та всебічного виховання молоді», «Шляхи підвищення ефективності виховного процесу», «Проблема природовідповідного виховання у поглядах Я.Коменського, Ж.-Ж.Руссо, Й.Песталоцці, А.Дістервега: порівняльний аналіз», «Природа як засіб виховання у творчій спадщині В.Сухомлинського», «Самовиховання та перевиховання».

Рекомендована література

Підручники та посібники [1-16]. Інші джерела:

1. Бабій І. Народна педагогіка про виховання підростаючого покоління (історичний аспект) // Рідна шк. 2008. № 11. С. 74-76.
2. Бойко А. Методологія, теорія, практика виховання - єдина система // Рідна шк. 2008. № 1/2. С. 16-21.
3. Дьяур Г. Теоретичні підходи до обґрунтування цінностей сучасного українського виховання // Рідна шк. 2006. № 7. С. 22-25
4. Скільський Д.М. Християнське виховання в педагогіці Я.А. Коменського // Педагогіка і психологія. 2005. № 1. С. 131-138.
5. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 191с.
6. Стельмахович М. Г. Теорія і практика українського національного виховання. Ів.-Франківськ, 1996. 179 с.
7. Сухомлинський В. Як виховати справжню людину // Вибрані твори у 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. Т.2. С. 249-334.
8. Сухомлинський В. Батьківська педагогіка. К.: Рад. школа, 1978. 263 с.
9. Сухомлинський В. Сто порад учителям. К.: Рад. школа, 1988. 304 с.
10. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання // Педагогіка: Хрестоматія / Уклад.: А.І.Кузьмінський, В.Л.Омеляненко. К.: Знання Прес, 2003. 700 с.

ТЕМА 11. СІМ'Я – ОСНОВНИЙ ОСЕРЕДОК ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ

1. Сім'я як соціально-педагогічне середовище.
2. Завдання, зміст та методи виховання дітей у сім'ї.
3. Форми педагогічної взаємодії школи та сім'ї.

Основні поняття теми: сім'я, авторитет батьків, сімейне і родинне виховання, стилі виховання у сім'ї, системний підхід у вихованні, класний керівник, педагогічне просвітництво батьків, функції класного керівника.

Тематична інформація

Сім'я – заснована на шлюбі чи кровній спорідненості мала соціальна група, члени якої об'єднані спільним проживанням і веденням домашнього господарства, емоційними зв'язками, взаємними обов'язками по відношенню одне до одного.

Функції сім'ї:

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреби в дітях
Виховна	Соціалізація дітей і молоді, підтримання безперервності функціонування суспільства	Задоволення потреби в контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях
Соціально-статусна	Передавання певного соціального статусу членам сім'ї, відтворення соціальної структури суспільства	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Первинного соціального контролю	Відповідальність та обов'язки батьків щодо поведінки дітей, моральна регламентація поведінки членів сім'ї	Формування та підтримання моральних санкцій за порушення норм взаємин між членами сім'ї
Сексуальна	Контроль статевої поведінки членів суспільства	Задоволення статевих потреб
Духовного спілкування	Розвиток членів сім'ї як особистостей	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї
Емоційна	Емоційна стабілізація членів суспільства	Емоційна підтримка, задоволення потреб в особистому щасті членів сім'ї
Матеріального забезпечення	Матеріальна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів суспільства	Надання матеріальних коштів одними членами сім'ї іншим
Організації дозвілля	Організація дозвілля членів суспільства	Задоволення потреб у спільному відпочинку.

Основні причини незадовільної реалізації сім'єю репродуктивної та виховної функцій:

- низький економічний рівень більшості пересічних сімей;
- низька культура суспільного життя;
- слабкість педагогічної позиції батьків, збільшення розриву між школою та сім'єю.

Сімейне виховання визначається як одна з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків з повсякденним впливом сімейного побуту.

В основі сімейного виховання лежить сімейне право, яке закріплене Конституцією України, законодавством про шлюб і сім'ю та цивільним Кодексом України. Правовідносини між батьками і дітьми регулюються Загальною декларацією прав людини, Декларацією прав дитини і Конвенцією про права дитини, які схвалені Генеральною Асамблеєю ООН і ратифіковані Верховною Радою України.

Основна мета виховання полягає в формуванні всебічно гармонійно розвиненої особистості. Зміст виховання в родині зумовлений його метою.

Всебічне виховання передбачає формування у людини певних якостей відповідно до вимог морального, розумового, трудового, фізичного й естетичного виховання. **Під гармонійністю** розуміють узгодження, поєднання цих якостей, їх взаємодоповнення та взаємозбагачення в духовному й фізичному естві людини. Поняття всебічного гармонійного виховання діалектично взаємозумовлені.

• **Завдання морального виховання в сім'ї** – формування високої духовності та моральної чистоти. В.Сухомлинський: «Сім'я – це те первинне середовище, де людина має вчитися творити добро». У родині формуються загальнолюдські та національні цінності, зароджуються найважливіші якості патріота та громадянина.

• **Інтелектуальне виховання** – участь батьків у розвитку пізнавальних інтересів та здібностей дітей, у збагаченні їх знаннями, уміннями та навичками.

• **Фізичне виховання у сім'ї** – створення здорового способу життя, правильна організація розпорядку дня, заняття спортом, загартування організму тощо.

• **Реалізація трудового виховання** забезпечує розуміння праці як вищої цінності суспільства, повагу до людей праці, формує працьовитість тощо. Далекоглядні батьки змалку залучають дітей до сімейної праці, дбають, щоб вони мали адекватні до вікових можливостей трудові обов'язки.

• **Художньо-естетичне виховання в сім'ї** закладає основи естетичної культури дітей: формуються естетичні смаки і почуття, виховуються потреби створювати прекрасне, розвиваються здібності дітей.

Сім'я використовує загальні **педагогічні методи** для реалізації визначених завдань (розповідь, пояснення, настанову, бесіду, вимогу, заохочення, покарання, навіювання тощо), але їх специфіка проявляється в тому, що надзвичайно важливу роль у вихованні дітей відіграє особистий приклад батьків, їх авторитет. А.Макаренко: «Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте, або повчаєте її, або наказуєте їй. Ви виховуєте її в кожен момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає дома. Як ви одягаєтеся, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте або сумуєте, як ви поведетеся з друзями і ворогами, як ви смієтесь, читаете газету – все це має для дитини велике значення... Якщо вдома ви грубі або хвальковиті, або ви пиячите, а ще гірше, якщо ви ображаєте матір, вам уже не треба думати про виховання: ви вже виховуєте своїх дітей і виховуєте погано, і ніякі найкращі поради й методи вам не допоможуть».

Суттєву роль у виховній роботі батьків відіграє їх авторитет. Ознаками істинного батьківського авторитету є любов, повага та розумна вимогливість до дітей, психолого-педагогічна обізнаність, правдивість, готовність надати допомогу, здатність творити духовне тепло, радість

Стиль сімейного виховання – найбільш характерні типи ставлення батьків до дитини, певні засоби та методи педагогічного впливу на неї. Найпоширеніша класифікація: – авторитарний, ліберальний, демократичний та змішаний стиль.

• **Авторитарний стиль**: батьки висувають до дітей суворі вимоги, надмірно контролюють всі вчинки дитини, нетерплячі до дитячих недоліків, обмежують ступінь вибору дитини, вимагають від неї покірливості, мають тенденцію до

карально-насильницької дисципліни. Наслідок – в дитини розвиваються невпевненість в собі, страх, мстивість, агресивність до слабших, занижена самооцінка тощо.

«Конвенція про права дитини» застерігає батьків від авторитаризму в сімейному вихованні, лише поважаючи права дитини, можна виховати в ній повагу до прав інших людей, кожної людини. Законодавством передбачено, що якщо батьки жорстоко поведуться з дитиною або не турбуються про неї тощо, то на підставі судового рішення позбавляють їх батьківських прав, а дітей відправляють на виховання в державні установи (Стаття 164 Сімейного кодексу України).

• **Ліберальний стиль:** батьки виявляють байдуже ставлення до виконання своїх батьківських обов'язків. Або інша форма лібералізму – це вседозволеність, виконання всіх забаганок дитини, не виправдана ідеалізація її батьками. Наслідок – в першому випадку затримка емоційного розвитку дитини, відчай, недовіра до дорослих, озлобленість, розчарування; у другому випадку так званого «запещеного дитинства» в індивіда розвиваються інфантильність, егоїзм, впертість, вередливість, завищена самооцінка.

• **Демократичний стиль:** оптимальний для практики сімейного виховання. Ознаки: батьки поважають дитину, приймають її такою, якою вона є, довіряють дитині, прислухаються до її думок, дозволяють їй робити власний вибір, заохочують самостійність, засуджують не саму дитину, а її вчинок, виявляють розумну вимогливість. Наслідок – формування самодостатньої особистості.

• **Непоследовний, змішаний стиль:** негативно позначається на вихованні дитини, що виявляється в неузгодженості і суперечливості вимог батьків до дитини. Така непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності оточуючого світу, породжує підвищену тривожність.

Реалізація виховної функції суттєво залежить і від типу сім'ї

Класифікаційна ознака	Види сімей
За загальним складом	Нуклеарна (2 покоління) Складна (сім'я з кількох поколінь) Неповна (один з батьків)
За кількістю дітей	Бездітна / Малодітна Багатодітна (трьох і більше дітей)
За наявністю нерідних дітей	Опікунська / Прийомна
За сімейним стажем	Молода Сім'я середнього шлюбу Зріла сім'я
За типом главенства в сім'ї	Демократична (партнерська) Авторитарна (домінаторна)
За національним (етнічним) складом	Однонаціональна / Міжнаціональна Сім'я з громадян різних держав Сім'я з осіб різного віросповідання
За місце проживання	Міська / Сільська
За рівнем матеріального достатку	Малозабезпечена Сім'я середнього достатку Заможна
За однорідністю соціального складу, професійною діяльністю подружжя	Онорідні – робітничі, інтелігентів тощо Різнірідні за освітою, професією.
За соціальним складом	Соціально гомогенні (однорідні) Соціально гетерогенні (неоднорідні)

За особливими умовами сімейного життя	Студентська Дистантна Позашлюбна
За якістю сімейних взаємин	Благополучні Неблагополучні (сім'ї із стійкими конфліктами; з алко- чи наркозалежними членами; сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; конфліктні; асоціальні, неповні тощо)
Сім'ї соціального ризику	Малозабезпечені сім'ї Сім'ї з дітьми-інвалідами Сім'ї з батьками-інвалідами Неповні сім'ї Сім'ї біженців, вимушених переселенців Сім'ї, що проживають у екологічно несприятливих регіонах.

Основні умови правильного сімейного виховання:

- непорушний авторитет сім'ї;
- любов, повага і розумна вимогливість до дітей;
- відданість обов'язку виховання дітей;
- відповідальність батьків за створення домашнього затишку;
- забезпечення на власному прикладі моральної підготовки молоді до подружнього життя;
- зацікавлення сім'ї різними сферами життя суспільства, інтересами держави.

Форми педагогічної взаємодії школи та сім'ї:

- батьківські збори;
- день відчинених дверей;
- педагогічний лекторій, консультації, конференції;
- листування;
- запрошення батьків до школи;
- відвідування сім'ї учня.

Класні керівники – педагоги, які постійно спілкуються з учнями, закріпленими за ними, різнобічно впливають на них і водночас працюють за предметною системою.

Класні батьківські збори обов'язково проводять 1 – 2 рази на чверть, а загальношкільні – два рази протягом навчального року.

Для підвищення дієвості батьківських зборів створюються органи самоврядування. Таким органом є **батьківський комітет**. Він обирається на початку навчального року на класних батьківських зборах. На загальношкільних батьківських зборах із представників батьківських комітетів класів обирають загальношкільний батьківський комітет, а також його голову. Комітет пропонує рішення, які обов'язково розглядаються адміністрацією школи.

Вищим органом громадського самоврядування в середньому загальноосвітньому навчально-виховному закладі є **загальні збори (конференція) колективу**. Делегати конференції обираються від працівників школи, учнів другого-третього ступенів, батьків, представників громадськості (однакова кількість представників від кожної категорії). Загальні збори (конференція) збирається один раз на рік, обирає раду школи, до складу якої входять педагоги, батьки та учні в пропорційному кількісному співвідношенні. Збирається рада 4 – 5 разів на рік для розв'язання важливих шкільних проблем.

Завдання для самостійної роботи

I. Завдання для самоконтролю основних теоретичних положень та подальшого опрацювання теми.

1. Схарактеризуйте основні функції сучасної сім'ї.
2. Схарактеризуйте зміст і завдання сімейного виховання.
3. Чим відрізняється сімейне виховання від родинного?
4. Якими, на вашу думку, є основні причини незадовільної реалізації сім'єю репродуктивної та виховної функцій?
5. Розкрийте особливості та умови виховання дітей у сім'ї.
6. Назвіть найбільш поширені методи сімейного виховання та поясніть, від чого залежить їх вибір. Які методи доцільно використовувати у процесі виховання?
7. Схарактеризуйте основні стилі сімейного виховання.
8. Охарактеризуйте основні стилі сімейного виховання, які негативно впливають на особистісний розвиток дітей.
9. Назвіть і схарактеризуйте основні форми педагогічної взаємодії школи та сім'ї.
10. На яких принципах ґрунтується спільна робота школи і сім'ї?
11. Схарактеризуйте види істинного та фальшивого батьківського авторитету.

II. Завдання для роздумів.

1. Якими були умови вашого виховання в сім'ї?
2. Чим зумовлюється зміст виховання в сім'ї? Визначте складові компоненти змісту сімейного виховання.
3. Чи залежить реалізація виховної функції від типу сім'ї? Наведіть приклади.
4. У бесіді з класним керівником і батьками спробуйте виявити можливі причини неуспішності одного з учнів та намітьте заходи щодо надання йому допомоги у навчанні.
5. Як би Ви порадили молодому подружжю виховувати власну дитину, щоб сформуванню у неї позитивну «Я - концепцію»?
6. Прокоментуйте наведені висловлювання:
«Сім'я – перше джерело, з якого починається велика ріка почуттів і переконань» (В.Сухомлинський);
«Справжньою школою виховання щедрості, душевності і чуйності є сім'я: ставлення до матері, батька, дідуся, бабусі, братів, сестер є випробуванням людяності» (В.Сухомлинський);
«Сім'я – це найважливіша сфера, в якій людина проходить свій перший громадянський шлях» (А.Макаренко).
«Дитина іноземець, вона не розуміє мови, не знає напрямку вулиць, не знайома із законами і звичаями... Потрібен гід, який гречно відповість на питання. Поважайте її незнання! Поважайте працю пізнання! Поважайте невдачі та сльози! Поважайте власність дитини та її бюджет! Поважайте таємниці й відхилення важкої роботи росту! Поважайте цю годину і сьогоднішній день!» (Я.Корчак).
«Чи знаєте ви, який найдієвіший спосіб зробити вашу дитину нещасною, - це привчити її не знати ні в чому відмови». (Ж.-Ж.Руссо).
«Щасливий той, хто щасливий у себе вдома» (Л.М.Толстой).
«Любов до батьків – основа усіх добродійностей» (М.Т.Ціцерон).
7. Які традиції виховання склалися в українській родині? Які з них, на ваш погляд, повинна використати сучасна сім'я для підвищення ефективності родинного виховання?
8. У чому може виявлятися допомога батьків у навчально-виховній роботі школи?

9. Правові основи сімейного виховання в Україні ґрунтуються на відповідних статтях Конституції і Закону України «Про освіту». Прокоментуйте: «сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (ст.51)»; «обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття (ст.51)»; «будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідується законом (ст. 59)»?

10. Прокоментуйте українські прислів'я: «Скрізь добре, але вдома найкраще», «Удома й стіни допомагають», «Нащо клад, коли в сім'ї лад» (родинне тепло), «Як батьки дружненькі, то й діти чемненькі», «Хороші діти – це честь батька й матері», «Дитині дай волю, так сам підеш у неволю», «Дружня сім'я гори зрушить».

III. Дослідницькі завдання.

1. Опрацювавши нормативно-правові документи («Конституція України», «Закон України «Про освіту», «Сімейний кодекс України»), розгляньте і законспектуйте основні положення правових засад сучасного сімейного виховання.

2. Проаналізуйте різні джерела і підготуйте реферат на одну з тем: «Основи й історія української родинної педагогіки», «Роль сімейного виховання у розвитку особистості учня», «Основні завдання педагогічного всеобучу батьків», «Народні традиції та їх роль у сімейному вихованні».

Рекомендована література

Підручники та посібники [1-16]. Інші джерела:

1. Бачинська Є. Класний керівник: почесний обов'язок чи професія? // Рідна школа. – 2005. № 11. С. 24-28.
2. Закон України «Про освіту».
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1996, № 30.
4. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка родинного виховання. К., 2006.
5. Макаренко А.С. Книга для батьків. К., 1982.
6. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні // Світ виховання. 2005. № 4 (5). С.6-30.
7. Савченко Д. Якісна виховна робота - запорука ефективної діяльності сучасного навчального закладу // Рідна шк. 2010. № 9. С. 60–64.
8. Сухомлинський В. Сто порад учителям. К.: Рад. школа, 1988. 304 с.
9. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. К., 1976.
10. Стельмахович М. Українська родинна педагогіка. К., 1996.

ЛІТЕРАТУРА

Основна навчальна література (Підручники та посібники)

1. Волкова Н.П. Педагогіка: навч. посібник. К., 2012. 616 с.
2. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: підручник. К., 2003
3. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: навч. посібник. К., 2001. 256 с.
4. Макарова Л.І., Гах Й.М. Основи психології і педагогіки: навч. посібник. К., 2005. 116 с.
5. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: навч. посібник. К. 2004. 487с.
6. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: навч. посібник. К., 2009. 655 с.
7. Основи психології: підручник / За ред. Киричука О.В., Роменця В.А. К., 2002. 630с.
8. Основи психології та педагогіки: навч. посібник / За ред. А.В.Семенової. К., 2007. 341с.
9. Основи загальної і медичної психології: підручник /За ред. І.С.Вітенка, О.С.Чабана. Тернопіль, 2003. 342 с.
10. Основи психології і педагогіки: навчальний посібник / Р.К. Серьожникова, Н.Д.Пархоменко, Л.С.Яковицька. К, 2003. 243с.
11. Психологія : підручник / За ред. Ю.Трофімова. К., 2001. 560с.
12. Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: навч. посібник. К., 1998.
13. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки: навч. посіб. 3-тє вид. К.: Академвидав, 2012. 528 с.
14. Цигульська Т.Ф. Загальна та прикладна психологія: навч. посібник. К., 2000. 190с.
15. Щербань П.М. Прикладна педагогіка: навч.-метод. посібник. К., 2002. 215с.
16. Ягупов В.В. Педагогіка: навч. посібник. К., 2002. 560с.

Допоміжна (Навчальні посібники та монографії)

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Спб: Питер, 2002. С. 85-112, 138-154.
2. Асмолов А.Г. Психология личности. М.: изд-во Моск. ун-та, 1990. С. 173-256.
3. Асмолов А.Г. Психология индивидуальности. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. 96 с.
4. Большая энциклопедия психологических тестов. М., 2006.
5. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. М., 1959.
6. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К., 1997. 376 с.
7. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерна психологія: навч. посібник. К., 2004. 308с.
8. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб: «Питер», 2000. С.21-46, 143-184, 264-279.
9. Кузьмінський А.І., Вовк Л.П., Омеляненко В.Л. Педагогіка. Практикум. К., 2003.
10. Карнеги Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей. Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. Как перестать беспокоиться и начать жить. М.: Прогресс, 1989. С.3-54.
11. Леонтьев А.Н. Избранные психологические труды. В 2-х т. М., 1983
12. Маслоу А. Мотивация и личность. Спб.: Питер, 2003. С.60-95.
13. Мерлин В.С. Личность как предмет психологического исследования. Пермь, 1988. С. 56–68. (Физиологические основы психических свойств личности)
14. Навчально–методичний комплекс дисципліни «Загальна психологія» /Укл.: О.М. Кочубейник. К.: КСУ, 2007. 32 с.
15. Платонов К.К. Занимательная психология. М., 2000. 224 с.
16. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х т. М, 1988.
17. Рейнвальд, Н.И. Психология личности. М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1987. 196 с. С. 75–108, 111–145 (Система свойств и структура личности)
18. Сисоєва С.О., Поясок Т.Б. Психологія та педагогіка: підручник. К.: Міленіум, 2005. 520 с.
19. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Загальна психологія. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
20. Цимбалюк І.М. Психологія спілкування: навч. посібник . К., 2004. 304 с.
21. Шапарь В.Б. Язык тела и эмоций. Харьков, 2010. 380 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.1.

Дослідження аналітичності мислення (Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В.)

Практикум із загальної психології / За ред. Т.І.Пашукової. 2-ге вид. К.: Знання, 2006. 203 с.)

Мета дослідження: визначення рівня розвитку аналітичності індуктивного мислення в умовах обмеженого часу.

Матеріали та обладнання: бланк з 15 рядами чисел, складеними за певною закономірністю (варіант VI субтесту шкали Р.Амтхауера), ручка і секундомір.

Процедура дослідження: дослідження експериментатор може проводити як з одним досліджуваним, так і з невеликою групою, за умови, що кожен із досліджуваних отримує індивідуальний бланк з надрукованою таблицею рядів чисел. Слід також забезпечити цілковиту самостійність роботи.

До початку дослідження бланки належить розкласти перед учасниками тестування на добре освітленому столі текстом донизу, щоб до зачитування інструкції вони їх не розглядали і не ознайомлювалися з ними.

Бланк із надрукованою на ньому таблицею рядів чисел має такий вигляд:

№	Числові ряди							
	2	4	6	8	10	12	14	...
1	6	9	12	15	18	21	24	...
2	3	6	12	24	48	96	192	...
3	4	5	8	9	12	13	16	...
4	22	19	17	14	12	9	7	...
5	39	38	36	33	29	24	18	...
6	16	8	4	2	1	1/2	1/4	...
7	1	4	9	16	25	36	49	...
8	21	18	16	15	12	10	9	...
9	3	6	8	16	18	36	38	...
10	12	7	10	5	8	3	6	...
11	2	6	9	27	30	90	93	...
12	8	16	9	18	11	22	15	...
13	7	21	18	6	18	15	5	...
14	10	6	9	18	14	17	34	...

Інструкція досліджуваному: «На бланках, які лежать перед Вами, надруковано ряди чисел. Спробуйте встановити, за якою закономірністю складено кожен із 15 запропонованих числових рядів. Згідно з цією закономірністю продовжіть кожен ряд, дописавши в ньому ще два числа. На виконання завдання відводиться 7 хв. Не затримуйтеся довго на одному ряді. Якщо не можете правильно встановити закономірність, переходьте до наступного ряду, а якщо залишиться час – знову поверніться до важкого для Вас числового ряду. Чи все Вам зрозуміло? Якщо немає запитань, переверніть тестові бланки. Починаємо!».

Через 7 хв подається команда: «Стоп! Дописування закінчено!»

Обробка результатів: за допомогою ключа–таблиці з правильними відповідями; підраховується кількість правильно дописаних досліджуваним рядів. Якщо досліджуваний записав у якому-небудь ряді тільки одне число, хоча воно і було правильним, числовий ряд вважається недописаним.

Ключ для обробки результатів завдання «Числові ряди»

Номер ряду	Продовження ряду	Номер ряду	Продовження ряду	Номер ряду	Продовження ряду
1	16; 18	6	11; 3	11	1; 4
2	27; 30	7	1/8; 1/16	12	279; 282
3	384; 768	8	64; 81	13	30; 23
4	17; 20	9	6; 4	14	15; 12
5	4; 2	10	76; 78	15	30; 33

Аналіз результатів

Рівень розвитку аналітичності мислення визначається за кількістю правильно дописаних рядів чисел. Якщо досліджуваний дописав 14–15 рядів, то його аналітичність мислення дуже висока або відмінна; якщо 11–13 – аналітичність висока або добра; якщо 8–10 – аналітичність середня або задовільна; якщо 6–7 – аналітичність низька або погана; якщо 5 і нижче, то аналітичність дуже низька або дуже погана.

Дослідження типу темпераменту

Мета дослідження: визначення рівня екстраверсії, емоційної стійкості та типу темпераменту.

Матеріали та обладнання: тест–опитувальник Г.Айзенка з 57 запитань, бланк для відповідей, ручка або олівець.

Процедура дослідження: дослідження типу темпераменту можна проводити як з однією людиною, так і з невеликою групою. У другому разі необхідно забезпечити самостійність відповідей учасників опитування.

Кількість тестів і бланків для відповідей має відповідати числу досліджуваних. На бланку відповідей записуються в колонку номери запитань, а порядок передбачено місце для відповідей: «Так» або «Ні». У завдання експериментатора входить роздавання опитувальників, бланків, ручок або олівців, ознайомлення з інструкцією.

Інструкція досліджуваному: «Вам пропонується відповісти на 57 запитань. Уважно читайте ці запитання і по ходу читання на бланку проставляйте Вашу відповідь, яка може бути: «Так» або «Ні». Намагайтесь уявити типову ситуацію, яка впливає із змісту запитання, і давайте першу відповідь без довгих і особливих роздумів. Пам'ятайте, що тут немає «поганих» і «хороших» відповідей. Свою відповідь на запитання запишіть у бланку відповідей залежно від номера. Намагайтесь не уникати відповідей».

Опитувальник

1. Чи часто у Вас проявляється потяг до нових вражень, щоб розважитися, пережити сильні відчуття?
2. Чи часто Ви відчуваєте потребу в друзях, які можуть Вас зрозуміти, підбадьорити, поспівчувати?
3. Чи вважаєте Ви себе безтурботною особистістю?
4. Чи дуже важко Вам відмовитися від своїх намірів?
5. Ви обмірковуєте свої справи не поспішаючи і вважаєте за краще почекати, ніж діяти?
6. Чи завжди Ви дотримуєтесь своїх обіцянок, навіть якщо це Вам не вигідно?
7. Чи часто у Вас спостерігаються спади та підйоми астрою?
8. Як правило, Ви дієте та говорите без тривалого обмірковування?
9. Чи бувають випадки, коли у Вас виникають почуття, що Ви нещасні без поважної на це причини?
10. Чи відповідає дійсності той факт, що насправді Ви зробили все, що завгодно?
11. Чи ніяковієте Ви, коли хочете познайомитися з людиною протилежної статі, якій Ви симпатизуєте?
12. Чи буває таке з Вами, що, розгнівавшись, Ви втрачаєте самовладання?
13. Чи часто Ви вдаєтесь до дії під впливом хвилинного настрою?
14. Чи часто Ви буваєте стурбовані тому, що зробили бо сказали щось таке, чого не слід було робити?
15. Ви, як правило, віддаєте перевагу читанню книг над зустрічами з людьми?
16. Чи легко Вас образити?
17. Чи любите Ви часто бувати в компаніях?
18. Чи бувають у Вас такі думки, якими Вам не хотілося поділитися з іншими людьми?
19. Чи насправді Ви інколи до такої міри енергійні, що все «горить» у руках, а іноді зовсім кволі?
20. Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомств невеликою кількістю найближчих друзів?
21. Чи багато часу Ви проводите в мріях?

22. Коли на Вас кричать, Ви відповідаєте тим же?
23. Вас часто турбує почуття провини?
24. Чи всі Ваші звички добрі?
25. Чи здатні Ви дати волю своїм почуттям і щосили озважитися в компанії?
26. Чи можна сказати, що нерви у Вас часто бувають напружені до краю?
27. Чи вважають Вас людиною жвавою і веселою?
28. Після того як справу вже зроблено, чи часто Ви повертаєтеся до неї, гадаючи, що могли б зробити її краще
29. Чи правильно те, що Ви, перебуваючи серед людей, як правило, мовчазні та стримані?
30. Чи буває так, що Ви передаєте чутки?
31. Чи буває так, що Вам не спиться через те, що в голову лізуть всілякі думки?
32. Чи правда те, що Ви при потребі про щось дізнатися, віддаєте перевагу книзі перед запитуванням в інших людей?
33. Чи буває у Вас сильне серцебиття?
34. Чи подобається Вам робота, яка вимагає напруженої уваги?
35. Чи бувають у Вас напади тремтіння?
36. Чи правильно те, що Ви завжди говорите про своїх знайомих тільки хороше, навіть тоді, коли впевнені, що вони не дізнаються про це?
37. Чи насправді Вам неприємно бувати в компанії, в якій постійно кепкують один з одного?
38. Чи правда, що Ви дратівливі?
39. Чи подобається Вам робота, яка потребує швидкої дії?
40. Чи справді Вам не дають спокою думки про ті неприємності та «жахи», які могли б трапитися, незважаючи на те, що все закінчилося благополучно?
41. Чи дійсно Ви неспішні в руках?
42. Чи Ви хоча б колись запізнювалися на побачення або на роботу?
43. Чи часто Вам сняться страхіття?
44. Чи правда, що Ви так любите поговорити, що не пропускаєте будь-якої нагоди поспілкуватися з незнайомою людиною?
45. Чи турбують Вас якісь болі?
46. Чи дуже б Ви засмутилися, коли б тривалий час не змогли бачитися зі своїми друзями?
47. Чи можете Ви назвати себе нервовою людиною?
48. Чи є серед Ваших знайомих такі, які Вам відверто не подобаються?
49. Чи могли б Ви сказати, що Ви впевнена в собі людина?
50. Чи легко Вас зачіпає критика ваших недоліків або недоліків Вашої роботи?
51. Ви вважаєте, що важко одержати задоволення від заходів, у яких бере участь багато людей?
52. Чи турбує Вас переживання, що Ви чимось гірші за інших?
53. Ви б змогли легко внести пожвавлення в нудьгуючу компанію?
54. Чи буває, що Ви говорите про речі, на яких не розумієтеся?
55. Чи піклуєтеся Ви про своє здоров'я?
56. Ви любите пожартувати з інших?
57. Чи мучить Вас безсоння?

Обробка результатів

Для визначення типу темпераменту потрібно мати величини показників екстраверсії та невротизму, а для оцінки надійності цих показників підраховують величину показника відвертості. Величина показників вимірюється в балах за кількістю відповідей досліджуваного, що збігаються із запитаннями шкал.

Індексом відвертості **B** є кількість збігань на такі запитання: відповідь «Так» – №№ 6, 24, 36; відповідь «Ні» – №№ 12, 18, 30, 42, 48, 54.

Показник екстраверсії **E** дорівнює кількості збігань з відповідями «Так» на запитання №№ 1, 3, 8, 10, 13, 17, 22, 25, 27, 39, 44, 46, 49, 53, 56; з відповідями «Ні» на запитання №№ 5, 15, 20, 29, 32, 34, 37, 41, 51.

Показник невротизму **H** – це величина збігань відповідей «Так» з такими запитаннями відповідної шкали: №№ 2, 4, 7, 9, 11, 14, 16, 19, 21, 23, 26, 28, 31, 33, 35, 38, 40, 43, 45, 47, 50, 52, 55, 57.

Наступним кроком обробки результатів дослідження є побудова схеми типів темпераменту. Темперамент та його основні властивості можна подати як точки проєкції величини екстраверсії та емоційної стійкості, одержаної при перетинанні перпендикулярів, віднесених до відповідних значень осей (рис. В.1).

Аналіз результатів

Результати доцільно аналізувати тільки в тому разі, коли вони були достатньо відвертими, при цьому величина індексу **B** не може перевищувати 4 бали.

На думку Г.Айзенка, поєднання *екстраверсії–інтроверсії та невротизму–емоційної стійкості* є властивостями темпераменту, які визначають його тип. Властивості екстраверсії та інтроверсії протилежні, так, як і невротизм–емоційна стійкість. Їх можна подати на континіумі, де величина одного з показників, наприклад, екстраверсія **E** 0–12 означає відсутність екстраверсії, тобто – інтроверсію, а величина 13–24 – виявляє екстраверсію.

Рівень екстраверсії визначають за таблицею

Індекс	Рівень екстраверсії – інтроверсії
0–6	Висока інтроверсія
7–12	Середня інтроверсія
13–18	Середня екстраверсія
19–24	Висока екстраверсія

Аналогічне співвідношення мають полярні властивості невротизму – емоційної стійкості. Їхні рівні визначаються на основі тих же інтервалів, що і рівні екстраверсії – інтроверсії.

Під екстраверсією слід розуміти спрямованість особистості на оточуючих людей та на події, під інтроверсією – спрямованість на внутрішній світ, а під невротизмом – поняття, синонімічне до тривожності, яке проявляється як емоційна нестійкість, напруженість, емоційна збудливість, депресивність. Динамічний прояв цих властивостей пов'язаний зі швидкістю утворення умовних рефлексів, з їхньою міцністю, з балансом процесів збудження – гальмування в центральній нервовій системі та з рівнем активації кори головного мозку з боку ретикулярної формації.

Так, **екстраверт**, порівняно з інтровертом, швидше виробляє умовні рефлекси, вирізняється більшою терплячістю до болю, але це поєднується з низькою витривалістю в ситуації сенсорної депривації, що зумовлює підвищену негативну реакцію на одноманітність, на велику частоту відволікань під час роботи. Типовими поведінковими проявами екстраверта є комунікабельність, імпульсивність, недостатній самоконтроль, швидке пристосування до нового середовища, відкритість і зовнішній прояв почуттів. Він співчутливий, життєрадісний, упевнений у собі, прагне до лідерства, до розваг, має багато друзів, нестриманий, любить ризик, кмітливий, не завжди відповідальний.

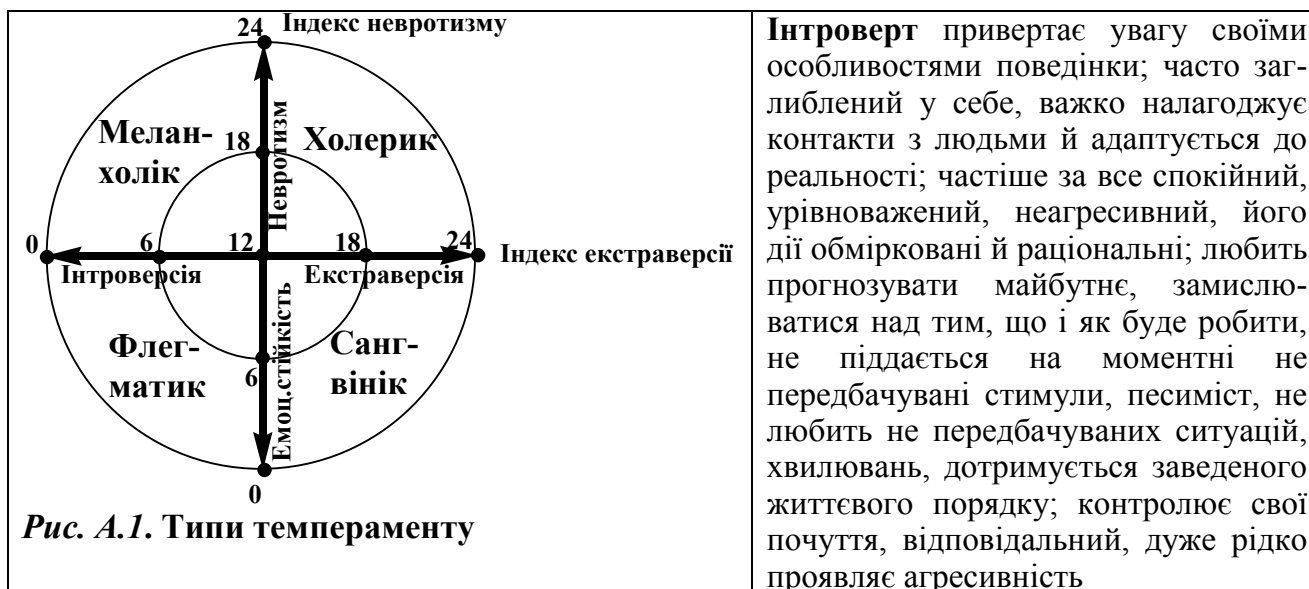

Рис. А.1. Типи темпераменту

На одному полюсі **невротизму** (високий рівень) перебувають невротики, яким притаманна неурівноваженість нервово-психічних процесів, емоційна нестійкість, а також лабільність вегетативної нервової системи. Тому вони легко збуджуються, для них властива мінливість настрою, чутливість, а також тривожність, підозрливість, нерішучість, повільність.

Другий полюс невротизму (низький рівень) – це **емоційно стабільні** особистості, які відрізняються урівноваженістю, спокоєм, рішучістю, вираженістю дій і вчинків.

Після характеристики вже вказаних пар властивостей темпераменту можна приступати до конструювання власне типів темпераменту. Типи темпераменту представлено на схемі (рис. А.1). Тип темпераменту визначається в точках перетину екстраверсії та невротизму, відтворених на відповідних вісях шкал у тому чи в іншому октанті. При цьому темпераменту сангвініка відповідає екстраверсія й емоційна стійкість, темпераменту холерика – екстраверсія і невротизм, тобто емоційна мінливість, темпераменту флегматика – інтроверсія й емоційна стійкість, а темпераменту меланхоліка – інтроверсія і невротизм.

Якщо точка перетину перпендикулярів лежить у площині кола радіусом 6 одиниць, то це показник слабого вираження темпераменту, а якщо вона лежить у межах різниці площин великого і малого кіл, то тип темпераменту виражено яскраво, повно.

Темперамент значною мірою визначає особливості характеру людини. **Сангвініки**, як правило, бувають комунікабельними, відкритими, говіркими, жвавими, ініціативними, але часто безтурботними і не завжди схильними доводити справу до кінця. У **холериків** спостерігаються часті зміни настрою, вони активні, але в той же час імпульсивні, бувають образливими та агресивними і здебільшого оптимістичні. У темпераменті **флегматика** помітна розміреність, спокій, надійність. **Меланхоліки** – це дуже чутливі люди, як правило, спостережливі, тривожні, малоконтактні, дратівливі, багато переживають, песимісти.

Усвідомлюючи значення темпераменту в регуляції динаміки психічної діяльності і в збереженні життєвих констант організму, можна передбачити **рекомендації** про розвиток ряду властивостей темпераменту за допомогою корекції деяких рис характеру.

Наприклад, у сангвініка дуже важливо стимулювати працездатність, цілеспрямованість, ініціативність, але при цьому слід контролювати навантаження,

щоб воно було в допустимих межах. Їм слід тренувати дисциплінованість та навчатися ділових контактів і чіткості.

Холерикам з їхньою яскраво вираженою схильністю до лідерства бажано забезпечувати позитивність стосунків з оточуючими, не «з'ясовувати стосунків» у моменти конфліктів, а аналізувати проблеми згодом у спокійній обстановці, контролювати власні прагнення тиснути на інших, підкоряти їх собі, спрямовувати зусилля на власне естетичне виховання.

Працьовитим флегматикам доцільно порекомендувати тренувати свій соціальний інтелект (розуміння людей, спостережливість за емоційним станом інших людей, встановлення контактів тощо). В окремих випадках завдяки скромності в них не завжди адекватна самооцінка, яку в цьому разі слід підвищити.

Меланхолікам з їхньою вдумливістю і підвищеною сензитивністю не потрібно поспішати включатися у види діяльності і спілкування, в яких є жорстка субординація, їм також потрібно контролювати і рефлексувати своє ставлення до інших (уникати переоцінки авторитету інших), формувати установку на успіхи в роботі, а для цього визначати термін виконання окремих етапів роботи і навіть їхніх елементів. Для розвитку контактності та комунікабельності бажано не уникати громадських доручень, які дають можливість вступати в різноманітні взаємовідносини з іншими людьми, з партнерами по діяльності, брати участь в усіляких заходах, виступати з доповідями на конференціях, домовлятися, координувати дії.

Додаток А.3.

Методика самооцінки ситуативної тривожності Ч.Спілберга

Мета дослідження: оцінка рівня реактивної та особистісної тривожності.

Матеріали та обладнання: бланк із надрукованими на обох сторінках шкалами самооцінки та з інструкціями, ручка або олівець.

Процедура дослідження рівня тривожності в даний момент, тобто реактивної тривожності й особистісної, як стійкої характеристики людини, можна проводити методом самооцінки індивідуально і в групі. Дослідник роздає кожному учасникові бланк зі шкалами самооцінки і пропонує відповісти згідно з інструкціями на надруковані на обох сторінках бланка запитання. Він також нагадує, що відповідати потрібно самостійно, і в ході роботи пильнує за виконанням вимог. Якщо в когось виникають запитання, то можна ще раз звернути увагу на інструкцію і вказати, що на кожне запитання можливі 4 варіанти відповідей, які відрізняються за ступенем інтенсивності прояву вказаного в запитанні стану.

Бланк для відповідей: запропонована шкала налічує 20 запитань, на кожне з яких учень повинен відповісти, поставивши знак (+) в одній з чотирьох граф – «майже ніколи», «інколи», «часто», «майже завжди». Кожна з цих граф оцінюється відповідно 1, 2, 3, 4 балами.

Ситуація «Моє самопочуття в школі» Запитання №1–20

Бланк відповіді	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Ні, це не так	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Можливо, так	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Правильно	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Цілком правильно	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4

Ситуація «Як я почуваю себе частіше?» Запитання №21–40

Бланк	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
Майже ніколи	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Інколи	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Часто	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Майже завжди	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4

Інструкція: «Прочитайте уважно кожне з наведених нижче речень і закресліть відповідну цифру праворуч залежно від того, яке у Вас самопочуття в цей момент. Над запитаннями довго не задумуйтеся, тому що правильних або неправильних відповідей немає».

Шкала ситуативної тривожності (СТ)

№	Судження	Міра занепокоєння			
		Ні, це не так	Можливо, так	Правильно	Цілком правильно
1	Я спокійний	1	2	3	4
2	Мені ніщо не загрожує	1	2	3	4
3	Я напружений	1	2	3	4
4	Я відчуваю жаль	1	2	3	4
5	Я почуваюся вільно	1	2	3	4
6	Я прикро вражений	1	2	3	4
7	Мене хвилюють можливі невдачі	1	2	3	4
8	Я відчуваю, що відпочив	1	2	3	4
9	Я стривожений (не задоволений собою)	1	2	3	4
10	Я відчуваю внутрішнє задоволення	1	2	3	4

11	Я впевнений у собі	1	2	3	4
12	Я нервую	1	2	3	4
13	Я не знаходжу собі місця	1	2	3	4
14	Я збентежений	1	2	3	4
15	Я не відчуваю скутості, напруженості	1	2	3	4
16	Я задоволений	1	2	3	4
17	Я стурбований	1	2	3	4
18	Я дуже збуджений і мені ніяково	1	2	3	4
19	Мені радісно	1	2	3	4
20	Мені приємно	1	2	3	4

Обробка результатів

Показник реактивної тривожності (*PT*) підраховують за формулою

$$PT = \sum^1_{3;4;6;7;9;12;13;14;17;18} - \sum^2_{1;2;5;8;10;11;15;16;19;20} + 35$$

де \sum^1 – сума закреслених цифр за пунктами шкали: 3, 4, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 17, 18; а \sum^2 – сума решти закреслених цифр на лицьовому боці бланка, тобто пунктів: 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20.

Показник особистісної тривожності (*OT*) визначається за формулою:

$$OT = \sum^3_{22;23;24;25;28;29;31;32;34;35;37;38;40} - \sum^4_{21;26;27;30;33;36;39} + 35$$

де \sum^3 – сума закреслених цифр на бланку за пунктами шкали: 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 40; а \sum^4 – сума решти закреслених цифр на зворотному боці бланка, тобто цифр за пунктами: 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39.

Інструкція: «Прочитайте уважно кожне з наведених нижче речень і закресліть відповідну цифру праворуч залежно від того, як Ви почуваетесь частіше. Над запитаннями довго не задумуйтеся, тому що правильних або неправильних відповідей немає».

Шкала особистісної тривожності (OT)

№	Судження	Міра занепокоєння			
		Майже ніколи	Інколи	Часто	Майже завжди
21	Я відчуваю піднесений настрій (задоволення)	1	2	3	4
22	Я швидко стомлююся	1	2	3	4
23	Я легко можу розчулитись чи заплакати	1	2	3	4
24	Я хотів би бути таким же щасливим, як і інші	1	2	3	4
25	Нерідко я програю тому, що не швидко приймаю рішення	1	2	3	4
26	Звичайно я відчуваю себе бадьорим	1	2	3	4
27	Я спокійний, холонокровний, зібраний	1	2	3	4
28	Очікувані труднощі дуже тривожать мене	1	2	3	4
29	Я дуже переживаю через дрібниці	1	2	3	4
30	Я цілком щасливий	1	2	3	4
31	Я беру все близько до серця	1	2	3	4
32	Мені не вистачає впевненості в собі	1	2	3	4
33	Звичайно я відчуваю себе безпечно	1	2	3	4
34	Я намагаюсь уникати критичних ситуацій	1	2	3	4
35	У мене буває хандра	1	2	3	4
36	Я задоволений	1	2	3	4
37	Всілякі дрібниці відволікають і хвилюють мене	1	2	3	4
38	Я дуже переживаю свої розчарування, що потім довго не можу про них забути	1	2	3	4
39	Я врівноважена людина	1	2	3	4
40	Мене охоплює сильний неспокій, коли я думаю про свої справи	1	2	3	4

Аналіз результатів: реактивна чи ситуативна тривожність характеризується напруженістю, неспокоєм, нервозністю. Якщо вона велика, то в людини порушується увага, а інколи і тонка координація рухів.

Особистісна тривожність – це стійкий стан. Вона характеризує схильність людини сприймати значну кількість ситуацій як загрозливі, реагувати на них станом тривоги. Дуже висока особистісна тривожність безпосередньо пов'язана з наявністю невропатичного конфлікту, з емоційними та нервовими зривами, із психосоматичними захворюваннями. **Повідомляти результати цього дослідження при сторонніх заборонено, а сам досліджуваний має дізнатися про рівень тривожності в коректній формі.** При цьому важливо в розмові з ним підкреслити, що тривожність не є першопочатково негативною рисою. Певний рівень тривожності – природна і обов'язкова особливість активної особистості, оскільки є оптимальний для кожної людини рівень «корисної тривоги». Оцінити рівень тривожності за допомогою показників реактивної й особистісної тривожності можна таким чином: до 30 – низька тривожність; 31–45 – помірна тривожність; 46 та більше – висока тривожність.

Тривожність в учнів/студентів – досить поширене явище. Значні відхилення від рівня помірної тривожності можуть вказувати на те, що в людини виникає тривожність у ситуаціях оцінки її компетентності. Тоді слід переглянути значимість даної ситуації і знайти для себе обґрунтування, яке зменшує її суб'єктивну значимість. Крім цього, слід перенести свою увагу і зробити акцент на осмисленні діяльності. Одним із напрямків у складанні рекомендацій для даного випадку можуть стати: пошук вправ для саморегуляції, створення психологічної підтримки для формування почуття впевненості в успіху.

Дослідження самооцінки за методикою Дембо–Рубінштейна в модифікації А.М.Прихожан

Дана методика базується на безпосередньому оцінюванні (шкалюванні) школярами ряду особистісних якостей, таких як здоров'я, здібності та інші. Досліджуваним пропонується на вертикальних лініях відмітити певними значками рівень їх розвитку у них цих якостей (показник самооцінки) і рівень домагань, тобто рівень розвитку цих якостей, який би задовільняв їх. Кожному досліджуваному пропонується бланк методики з інструкцією і завдання. Зображено сім ліній, довжина кожної 100 мм, з позначенням верхньої, нижньої точки і серединою шкали. При цьому верхня і нижня точка відрізняються помітними рисками, середина – ледь помітною точкою.

Методика може проводитись з цілим класом (групою) так і індивідуально. Під час фронтального діагностування необхідно перевірити, щоб кожен учень заповнив першу шкалу. Далі учні працюють самостійно. Час – 10–12 хв (разом з читанням інструкції).

Обробка результатів: проводиться за шістьма шкалами (перша тренувальна – «здоров'я» – не враховується). Кожна відповідь виражається в балах: 100 мм – 100 балів; 54 мм – 54 бали.

1. Визначають за кожною шкалою:

- рівень домагань – відстань в мм від нижньої точки шкали «0» до позначки «Х»;
- висоту самооцінки – відстань в мм від нижньої точки шкали «0» до позначки «–»;
- значення розходження між рівнем домагань і самооцінкою – відстань від позначки «Х» до позначки «–», якщо рівень домагань нижче самооцінки, він виражається від'ємним числом.

2. Розраховують середню величину кожного показника за усіма шістьма шкалами.

Оцінка і інтерпретація досліджуваних параметрів:

Параметр	Кількісна характеристика (бал)			
	Норма			Дуже високий
	низький	середній	високий	
Рівень домагань	Менше 60	60–74	75–89	90–100
Рівень самооцінки	Менше 45	45–59	60–74	75–100

Рівень домагань. Норма – 60–89 б. Найбільш оптимальний – порівняно високий рівень – від 75–до 89 балів, що є важливим чинником особистісного розвитку. Результат 90–100 балів – як правило свідчить про нереалістичне, некритичне ставлення дітей до власних можливостей. Результат менше 60 балів свідчить про занижений рівень домагань, він – індикатор несприятливого розвитку особистості.

Рівень самооцінки. Норма – 45–74 б, адекватна, реальна самооцінка; 75–100 балів: зацена самооцінка, що свідчить про певні відхилення у формуванні особистості (особистісна незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими; відсутність реагування на власні помилки тощо); менше 45: занижена самооцінка (недооцінка себе), що свідчить про несприятливі відхилення у формуванні особистості (дійсна неупевненість у собі чи «захисна», коли декларація (самому собі) власного невміння, відсутності здібності і т.п. дозволяє не докладувати ніяких зусиль).

Інструкція: «Будь-яка людина оцінює свої здібності, можливості, характер тощо. Рівень розвитку кожної риси людини можна умовно зобразити вертикальною лінією, нижня точка якої буде символізувати найнижчий розвиток, а верхня – найвищий. Перед Вами сім таких ліній, які означають: 1) здоров'я; 2) розум (здібності); 3) характер; 4) авторитет у ровесників; 5) вміння багато робити власними руками; 6) зовнішність; 7) впевненість у собі. На кожній лінії рисою (—) зазначте, як Ви оцінюєте розвиток кожної з цих рис у себе на даний час, а хрестиком (X) зазначте той рівень розвитку, яким Ви були б задоволені і відчули гордість за себе

Дослідження комунікативних та організаційних схильностей

(Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В. Практикум із загальної психології / За ред. Т.І.Пашукової. 2-ге вид. К.: Знання, 2006. 203 с.)

Мета дослідження: визначення рівня розвитку комунікативних та організаційних схильностей (КОС).

Комунікативні й організаційні схильності є потрібним компонентом і передумовою розвитку здібностей у тих видах діяльності, які пов'язані із спілкуванням між людьми, з організацією колективної праці. Вони – важливий ланцюжок у розвитку педагогічних здібностей.

Матеріали та обладнання: тест-опитувальник КОС, бланк для відповідей, ручка.

Процедура дослідження: дослідження комунікативних та організаційних схильностей за допомогою тесту-опитувальника КОС можна проводити як з одним досліджуваним, так і з групою. Досліджуваним роздаються тексти опитувальника, бланки для відповідей і зачитується інструкція.

Інструкція: «Запропонований Вам тест містить 40 запитань. Прочитайте їх і дайте відповідь на всі запитання за допомогою бланку. На бланкові надруковано номери запитань. Якщо ваша відповідь на запитання позитивна, тобто ви згодні з тим, що запитується, то на бланкові відповідний номер обведіть колом. Якщо ж ваша відповідь негативна, тобто Ви не згодні, то відповідний номер закресліть. Стежте, щоб номер запитання відповіді збігався з номером на бланку. Майте на увазі, що запитання носять загальний характер і не можуть вмістити всіх необхідних подробиць. Тому уявіть собі типові ситуації і не замислюйтеся над деталями. Не слід витратити багато часу на обмірковування, відповідайте швидко. Можливо, на деякі запитання Вам буде важко відповісти. Тоді намагайтеся дати ту відповідь, якій Ви віддаєте перевагу. Відповідаючи на будь-яке з цих запитань, звертайте увагу на його перші слова й узгоджуйте свою відповідь з ними. Не прагніть справити приємне враження. Важливо бути щирим під час відповіді»

Опитувальник

- 1) Чи багато у Вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтесь?
- 2) Чи часто Вам вдається схилити більшість своїх товаришів до прийняття ними Вашої думки?
- 3) Чи довго Вас турбує почуття образи, завдане Вам кимось із Ваших товаришів?
- 4) Чи завжди Вам важко орієнтуватися в критичній ситуації?
- 5) Чи є у Вас прагнення встановлювати нові знайомства з різними людьми?
- 6) Чи подобається Вам брати участь у суспільній роботі?
- 7) Чи правда, що Вам приємніше й простіше проводити час за книгами або за якими-небудь іншими заняттями, ніж з людьми?
- 8) Якщо виникли які-небудь перешкоди в здійсненні Ваших намірів, то чи легко Ви відмовляєтеся від них?
- 9) Чи легко Ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші за Вас?
- 10) Чи подобається Вам вигадувати і організовувати зі своїми товаришами ігри та розваги?
- 11) Чи важко Вам включитися в нову для Вас компанію?
- 12) Чи часто Ви відкладаєте на інші дні ті справи, які Вам треба було б виконати сьогодні?
- 13) Чи легко Вам вдається встановлювати контакти з незнайомими людьми?
- 14) Чи прагнете Ви домогтися, щоб Ваші товариші діяли відповідно до Вашої думки?

- 15) Чи важко Вам освоїтись у новому колективі?
 - 16) Чи правильно, що у Вас не буває конфліктів з товаришами через невиконання ними своїх обов'язків, обіцянок?
 - 17) Чи прагнете Ви при нагоді познайомитися і поспілкуватися з новою людиною?
 - 18) Чи часто Ви у вирішенні важливих проблем берете ініціативу на себе?
 - 19) Чи дратують Вас люди, які оточують, чи виникає у Вас бажання побути на самоті?
 - 20) Чи правда, що Ви погано орієнтуєтесь у незнайомій для Вас ситуації?
 - 21) Чи подобається Вам постійно бути серед людей?
 - 22) Чи виникає у Вас роздратування, якщо Вам не вдається закінчити розпочату справу?
 - 23) Чи відчуваєте Ви труднощі, незручності або сором'язливість, якщо доводиться проявляти ініціативу, щоб познайомитися з новою людиною?
 - 24) Чи правда, що Ви втомлюєтесь від частого спілкування з товаришами?
 - 25) Чи подобається Вам брати участь у колективних іграх?
 - 26) Чи часто Ви проявляєте ініціативу, розв'язуючи питання, які зачіпають інтереси Ваших товаришів?
 - 27) Чи правда, що Ви почуваетесь невпевнено серед малознайомих Вам людей?
 - 28) Чи правильно те, що Ви рідко прагнете довести свою правоту?
 - 29) Чи вважаєте Ви, що Вам не важко внести пожвавлення в малознайому для Вас компанію?
 - 30) Чи брали Ви участь у суспільно-громадській роботі в школі?
 - 31) Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю людей?
 - 32) Чи правильно, що Ви не прагнете наполягти на своїй думці або на рішенні, якщо його не зразу підтримали Ваші товариші?
 - 33) Чи почуваетесь Ви невимушено, коли потрапляєте в незнайому для Вас компанію?
 - 34) Ви із задоволенням приступаєте до організації всіляких заходів для своїх товаришів?
 - 35) Чи правда, що Ви не почуваетесь достатньо впевненим і спокійним, коли доводиться говорити що-небудь великій групі людей?
 - 36) Чи часто Ви запізнюєтесь на ділові зустрічі, побачення?
 - 37) Чи вірно, що у Вас багато друзів?
 - 38) Чи часто Ви опиняєтесь у центрі уваги своїх товаришів?
 - 39) Чи часто Ви соромитесь, відчуваєте ніяковість, спілкуючись з малознайомими Вам людьми?
 - 40) Чи правда, що Ви не дуже впевнено почуваетесь у великій групі своїх товаришів?
- Бланк для відповідей – це аркуш з колонками цифр, які означають номери запитань від 1 до 40, як на зразку. Якщо досліджуваних декілька, то, коли це необхідно, бланки підписують на звороті.

Обробка результатів. Мета обробки результатів – отримання індексів КОС. Для цього відповіді досліджуваного зіставляють з дешифратором і підраховують кількість збігань окремо за комунікативними та організаційними нахилами. У дешифраторі враховується впорядковане розміщення номерів запитань у бланку для відповідей.

1	5	9	13	17	21	25	29	33	37
2	6	10	14	18	22	26	30	34	38
3	7	11	15	19	23	27	31	35	39
4	8	12	16	20	24	28	32	36	40

Дешифратор

Схильності	Відповіді	
	Позитивні	Негативні
Комунікативні	Номери запитань 1–го рядка	Номери запитань 3–го рядка
Організаційні	Номери запитань 2–го рядка	Номери запитань 4–го рядка

Щоб визначити рівень КОС, потрібно вирахувати їхні коефіцієнти – це відношення кількості збігань відповідей того чи іншого нахилу до максимально можливого числа збігань, у даному разі – до 20. Формули для підрахунку:

$$K_{kom} = K_0 / 20 = \dots\dots\dots \quad \text{та} \quad K_{org} = O_0 / 20 = \dots\dots\dots,$$

де K_{kom} – коефіцієнт комунікативних схильностей; K_{org} – коефіцієнт організаційних схильностей; K_0 та O_0 – кількість збігань з дешифратором відповідей відповідно до комунікативних та організаційних схильностей.

Аналіз результатів. Аналізуючи результати, дають оцінку рівня комунікативних та організаційних схильностей досліджуваного. З цією метою користуються шкалою оцінок.

Шкала оцінок комунікативних та організаційних схильностей

K_{kom}	K_{org}	Шкала оцінок
0,10–0,45	0,2–0,55	1
0,45–0,55	0,56–0,65	2
0,56–0,65	0,66–0,70	3
0,66–0,75	0,71 – 0,80	4
0,75–1,00	0,81 – 1,00	5

Рівень розвитку комунікативних та організаційних схильностей характеризується за допомогою оцінок за шкалою. Досліджувані, які отримали оцінку:

1 – це люди з низьким рівнем прояву комунікативних та організаційних схильностей;

2 – мають комунікативні й організаційні нахили нижче середнього рівня; не прагнуть до спілкування, почуваються скуто в новій компанії, в колективі, вважають за краще проводити час наодинці з собою, обмежують свої знайомства, мають труднощі у встановленні контактів з людьми і у виступі перед аудиторією, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають образи. У багатьох справах вони уникають прояву самостійних рішень та ініціативи;

3 – мають середній рівень прояву комунікативних та організаційних схильностей. Вони прагнуть контактів з людьми, не обмежують коло своїх знайомств, наполягають на власній думці, планують свою роботу, хоча потенціал їхніх нахилів не відрізняється високою стійкістю. Ця група досліджуваних має потребу в подальшій серйозній і планомірній виховній роботі з формування і розвитку комунікативних та організаційних схильностей;

4 – належать до групи з високим рівнем прояву комунікативних та організаційних схильностей. Вони не розгублюються в новій обстановці, швидко знаходять друзів, постійно прагнуть розширити коло своїх знайомих, займаються суспільною діяльністю, допомагають близьким, друзям, проявляють ініціативу в спілкуванні, із задоволенням беруть участь в організації громадських заходів, здатні приймати самостійні рішення в критичних ситуаціях. Усе це вони роблять без примусу, згідно із внутрішніми спрямуваннями;

5 – мають дуже високий рівень прояву комунікативних та організаційних схильностей. Вони потребують комунікативної й організаційної діяльності, активно прагнуть до неї, швидко орієнтуються у важких ситуаціях, невимушено поведуться в новому колективі, це ініціативні люди, котрі прагнуть у важливій справі або в складній ситуації приймати самостійні рішення, відстоювати свою думку і домагатися, щоб її було прийнято іншими. Вони можуть внести позбавлення в незнайому компанію, люблять організовувати всілякі ігри, заходи, наполегливі в діяльності, яка їх приваблює, і самі шукають таких справ, які б задовольнили їхні потреби в комунікації та в організаційній діяльності.

Додаток А.6.

Методика соціометричного типу.

Соціометричний метод дає змогу охарактеризувати психічну індивідуальність шкільного класу (студентської групи) за параметром його соціальної (неформальної) структури, виявити характерні для нього особливості міжособистісних взаємин, наявні в класі угруповання, найбільш і найменш популярних членів групи тощо.

Є різні варіанти соціометричного методу, але всі вони побудовані на одному спільному принципі: випробуваням пропонують обрати від одного до трьох дітей (учнів, студентів), з якими він (чи вона) хотіли б сидіти за однією партою, спільно виконувати доручення, відпочивати тощо. У всіх випадках запитання слід формулювати у позитивному плані. У молодших і середніх класах для проведення соціометрії можна використати наприклад таку анкету:

А. З ким із учнів нашого класу ти найбільше хотів би сидіти за однією партою?

Б. З ким із учнів нашого класу тобі приємніше було б готуватися до св'ята

В. З ким тобі найбільше подобається гратися після школи?

Варіанти відповідей: 1); 2) З ким ще?3)З ким ще?.....

Відповіді на запитання наведеної соціометричної анкети можна табулювати по-різному. Найпростіший спосіб подається в таблиці 1. Горизонтальні рядки показують вибір, зроблений кожним з учнів, а вертикальні колонки – скільки разів було обрано кожного учня. Вже з таблиці можна зробити висновок про те, хто в класі найпопулярніший, а кому, навпаки, зовсім не симпатизують однокласники.

Соціометричне обстеження (скорочений зразок)

	Алла К														
Алла К.		2			1				3						
Борис П.					1				2	3					
Бейла К.						3						1	2		
Ольга В.							1						3	2	
Олег С.		1						3	2						
Віра Л.			1	2								3			
Фаїна В.												3	2	1	
Юрій Г.			1					2	3						
Іван Г.	3		2		1										
Іван М.	3		2		1										
Олексій П.				1		3						2			
Світлана І.				2		3	1								
Катерина Д.					2			1							3
Ганна Д.															
Степан С.					3				1			2			
К-сть виборів	6		7	5	9	8	4	4	4	10	5	5	4	7	6

Результати соціометричного опитування корисно подавати у графічній формі. Одна з найпоширеніших процедур у цій сфері – складання соціограми колового типу. Див. рис.А.2. Як показано на малюнку соціограма складається з чотирьох кіл. Розташування учня на діаграмі визначається кількістю отриманих виборів.

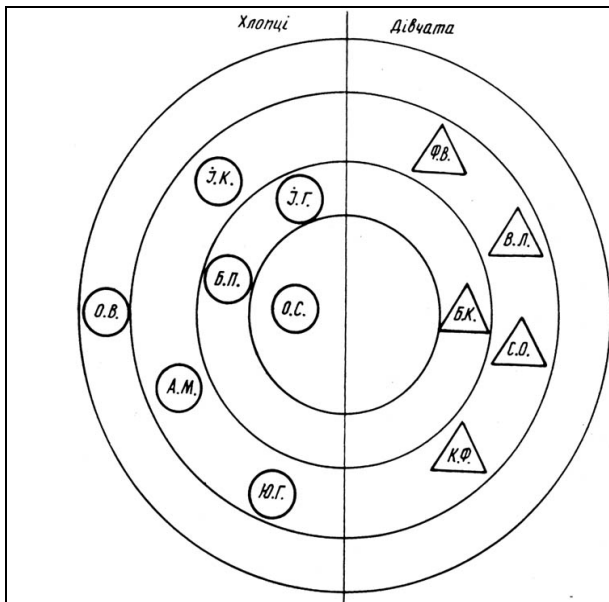

Рис.А.2. Соціограма колового типу

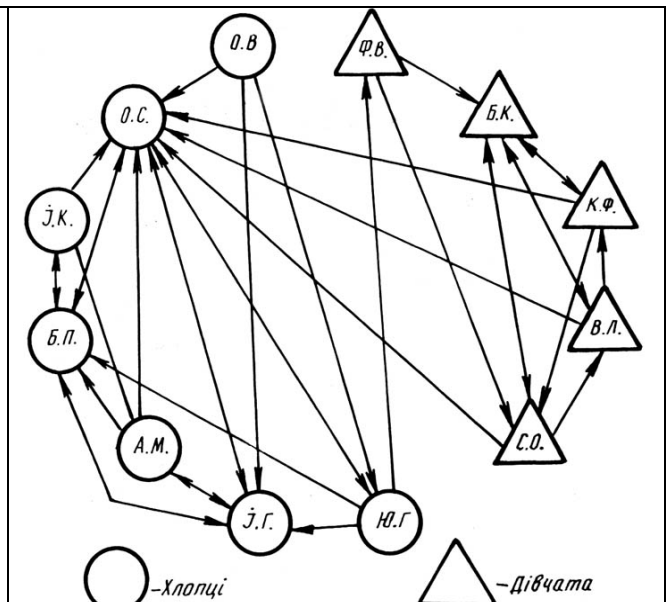

Рис.А.3. Соціограма типу «Карта класу»

Іншу форму подачі результатів соціометрії (її називають картою класу) показано на рис.А.3. На рисунку показано вибір учнів, взаємні вибори. Аналіз діаграми засвідчує, що у цьому класі немає підстав говорити про соціометричний розкол. Доцільно провести додаткову роботу, допомогти учням, що мають значно менше виборів, заохотити їх сильні сторони та можливості лідерства.

**Анкета «Мотивація навчальної/професійної діяльності»
(методика К.Замфір у модифікації А.Реана)**

(Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. Учебн. для вузов. СПб: Питер. 2000. 304 с)

Інструкція: «Прочитайте, будь-ласка, нижче перераховані мотиви навчальної/професійної діяльності та дайте оцінку їх значущості для Вас за п'ятибальною шкалою». *Дякуємо за щирі відповіді!*

дуже низький (1 бали)	низький (2 бали)	середній (невеликий, але й немалий) 3 бали	високий (4 бали)	дуже високий (5 балів)
--------------------------	---------------------	---	---------------------	---------------------------

- 1.Грошовий заробіток/стипендія
2. Прагнення просуватися на роботі (кар'єрний ріст); у навчанні перейти на наступний курс, отримати диплом
3. Прагнення уникнути критики з боку інших
- 4.Прагнення уникнути можливих покарань або неприємностей з боку інших
- 5.Потреба в досягненні соціального престижу і поваги з боку інших
- 6.Задоволення від самого процесу і результату роботи (навчальної, педагогічної, професійної діяльності)
- 7.Можливість найбільш повної самореалізації саме у даній діяльності (навчальній, педагогічній, професійній діяльності)

Питання анкети

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
----	----	----	----	----	----	----

Обробка.

ВМ (внутрішня мотивація) = (оцінка п.6 + оцінка п.7)/2=

ЗПМ (зовнішня позитивна мотивація) = (оцінка п.1 + оцінка п.2 + оцінка п.5)/3=

ЗНМ (зовнішня негативна мотивація) = (оцінка п.3 + оцінка п.4)/2=

Мотиваційний комплекс ВМ ЗПМ ЗНМ

Примітка:

ВМ > ЗПМ > ЗНМ і ВМ = ЗПМ > ЗНМ – оптимальний мотиваційний комплекс (баланс мотивів);

ЗНМ > ЗПМ > ВМ – найгірший мотиваційний комплекс.

Додаток А.8.

«Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів» (А.Реан, В.Якунін)

(Ильин Е. П. Психология для педагогов. СПб.: Питер, 2012. 640 с.)

Інструкція: Оцініть за 7-бальною шкалою наведені у списку мотиви навчальної діяльності за їх значущістю для вас. При цьому вважається, що 1 бал відповідає мінімальній значущості мотиву, а 7 балів – максимальній. Оцінюйте всі наведені у списку мотиви, не пропускаючи жодного. Дякуємо за щирі відповіді!

Список мотивів

- 1) Стати висококваліфікованим фахівцем.
- 2) Отримати диплом.
- 3) Успішно продовжити навчання на наступних курсах.
- 4) Успішно вчитися, складати іспити на «добре» і «відмінно».
- 5) Постійно отримувати стипендію.
- 6) Здобути глибокі і міцні знання.
- 7) Бути постійно готовим до чергових занять.
- 8) Не запускати вивчення предметів навчального циклу.
- 9) Не відставати від однокурсників.
- 10) Забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності.
- 11) Виконувати педагогічні вимоги.
- 12) Досягти поваги викладачів.
- 13) Бути прикладом для однокурсників.
- 14) Здобути похвалу батьків і оточуючих.
- 15) Уникнути осудження і покарання за погане навчання.
- 16) Отримати інтелектуальне задоволення.

Індивідуальний протокол

Номер мотиву за списком

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

У груповому протоколі наводяться середнє значення оцінки мотиву і квадратичне відхилення. Чим більша сума балів, тим більш значущий мотив. З урахуванням середніх групових значень, кількості студентів у порівнюваних групах враховується t-критерій за Стьюдентом і визначається достовірність різниці між групами студентів за вираженістю у них того чи іншого мотиву навчальної діяльності.

